

S o c i a l h i s t o r i a i Linköping

Cecilia Ahlqvist

**Att fostra och forma en kommande generation svenskar
Folkskolans Barntidning 1892-1914**

Björn Ivarsson Lilieblad

I vansinnets gränsland

**En studie av de normativa gränsdragningarna vid Vadstena
centralhospital 1849–1858**

Socialhistoria i Linköping – 16 –

Linköpings universitet
Enheten för historia
581 83 Linköping
Tel. 013-28 10 00

Cecilia Ahlqvist

Att fostra och forma en kommande generation svenskar
Folkskolans Barntidning 1892-1914

Björn Ivarsson Lilieblad

I vansinnets gränsland
En studie av de normativa gränsdragningarna vid Vadstena
centralhospital 1849–1858

© Linköpings universitet, Enheten för historia
ISBN 91-7373-721-6
ISSN 1402-9898
Tryck: UniTryck, Linköping 2003

Innehåll

Förord	5
Att fostra och forma en kommande generation svenskar Folkskolans Barntidning 1892–1914 <i>Cecilia Ahlqvist</i>	7
I vansinnets gränsland En studie av de normativa gränsdragningarna vid Vadstena centralhospital 1849–1858 <i>Björn Ivarsson Lilieblad</i>	49
Tidigare publikationer	97

Förord

Forskningsinriktningen vid den historiska avdelningen vid Linköpings universitet har sedan länge en stark socialhistorisk profil. Kollektivens vardag studeras på en rad områden, på olika nivåer och över sinsemellan skilda tidsperioder. Det gäller inom såväl agrara som industriella miljöer, på samhällelig liksom på grupp-, familje-, och individnivå samt över tid som omspannar senantiken till det sena 1900-talets historia. Hur identiteter skapas, tillägnas och förändras är en alltmer växande inriktning, liksom anknytningen till socialpolitiska idéer, normsystem, attityder, värderingar och mentaliteter. Även den rättshistoriska och ekonomiskhistoriska forskningen ryms inom detta fält. Den historiska demografin utgör också traditionellt en stark del av det socialhistoriska fältet. Studier av arbete och ohälsa, sjuklighet, dödlighet och hälsopolitik ligger långt framme. Bredden i den socialhistoriska profilen motsvaras av en mångfald metodologiska inslag.

Skriftserien *Socialhistoria i Linköping* uppmärksammar denna profil och vilja uttryck den tar sig i grundutbildningen. I serien publiceras i första hand uppsatser skrivna på C- och D-nivå, men även bidrag från lärare och doktorander vid avdelningen förekommer.

Den gemensamma nämnaren för de två C-uppsatser som ingår i nummer 16 i skriftserien är samhälleliga värderingar. Cecilia Ahlqvist undersöker hur *Folkskolans Barntidning* kring sekelskiftet 1892–1914 torgför gällande barnuppfostringsideal. Björn Ivarsson Lilieblad studerar synen på normalt och onormalt vid 1800-talets mitt med hjälp av verksamheten vid Vadstena centralhospital

Att fostra och forma en kommande generation svenskar

Folkskolans Barntidning 1892–1914

Av Cecilia Ahlqvist

Inledning

Syfte och frågeställningar

Runt sekelskiftet 1900 synliggjordes den privata sfären mer och ett större intresse för att inplantera hemidealen i samhället märktes. Diskussioner fördes om barns uppfostran samt omhändertagande och särskiljande av barn som inte följde gängse normer. Det fanns redan färdiga ideal om hur ett gott barn skulle formas. Likaså fanns idéer om hur föräldrarna skulle agera för att ge barnet de bästa förutsättningarna. Genom hjälpinsatser, råd och anvisningar från bl.a. läkare och pedagoger skulle ett gott samhälle skapas.

Jag vill studera om dessa tidstypiska idéer uttrycks i *Folkskolans barntidning* och i så fall på vilket sätt. Kan det vara så att tidningen var något mer än ”god nöjesläsning”¹? Vad hade redaktionen för åsikter och föreställningar? Vad ville man egentligen uppnå med sitt material? För att se ifall tidningen var ett verktyg i uppfostringsprocessen har jag formulerat följande frågeställningar;

- Hur skilde tidningen på skötsamma och ouppfostrade barn?
- Hur skulle barnen uppfostras till hälsa och hygien?
- På vilket sätt handlade förnuftiga vuxna?
- Hur användes historien som normerande?

Min förväntning är att dessa frågor kan täcka området som rör just uppfostran. De kommer att ge en bild av hur tidningen tyckte att barn var och hur de borde vara. Vilka egenskaper framhävs och vad bör inte komma fram? De råd som ges angående hälsa och hygien anser jag kunna visa hur man ville kontrollera hela barnet och dess tillvaro. Att jag väljer att föra över fokus på vuxna i de sista frågeställningarna beror på att jag vill se ifall en uttalad barntidning även kunde ha åsikter om hur en god vuxen var. Troligt är att de inte ville att de idéer de förespråkade motverkades av okunniga föräldrar. Det visar även hur barnen reagerade på den normerande vuxne. Jag tror att dessa frågeställningar kommer att vara tillräckliga för att nå tidningens syfte och mål.

Material och avgränsningar

Mitt material kommer att bestå av *Folkskolans Barntidning*, dess samtliga nummer under åren 1892–1896 samt 1910–1914. Dessa två perioder kommer jag att jämföra för att se ifall budskapet och tonen har ändrats något genom åren. Jag har valt att studera två femårsperioder, där vanligen 36 nummer utgör antal nummer under ett år. Eftersom den första upplagan utkom 1892 tycker jag att det kan vara intressant att studera tid-

1 *Nordisk familjebok*, 3 uppl, Stockholm 1927, spalt 742.

ningens första tid och hur den skapade sin särprägel. Begränsningen till 1914 gör jag med anledning av att jag fortfarande vill behålla den tidstypiska uppfostringstanken och inte hamna i teman som fokuserar för mycket kring krig och fred. I tidningen finns ett blandat innehåll bestående av sagor, dikter, berättelser av kända svenskar, faktaartiklar m.m.. Jag kommer att begränsa mig till material som handlar om barn, uppmaningar till barn, vuxna i förhållande till barn samt vuxna som ideal. Jag kommer inte att ta upp djurberättelser. Det gäller även faktaartiklar och illustrationer. Det är inte svårt att se att även vissa av dem har ett moraliskt innehåll, dock tror jag att det skulle medföra att undersökningen blir för stor och frågeställningarna frångås. Mitt val av material kommer ändå att finnas i en lämplig blandning av tidningsinnehållet och därmed utgöra en trovärdig och betydelsefull grund. Jag kommer att behandla tidningen som en helhet, eller ett forum. Därför ger jag inte de olika författarna speciell betydelse, även om jag kan identifiera en del av dem. Jag kommer inte heller använda mig av de extrabilagor eller julkalendrar som medföljde. Bilagan *Till föräldrar* är ganska självklart vänd till föräldrarna och det är inte riktigt det jag vill åt. Jag vill ha det mer uttalande förmaningarna och råden som jag tror mig kunna hitta i själva tidningen.

Metod

Det kommer att vara en jämförande kvalitativ studie. Jag kommer att gå igenom varje nummer av tidningen under de valda åren för att kunna besvara frågeställningarna. Tidningens definitioner till vad skötsamma och ouppfostrade barn är, kommer jag få fram i mina undersökningskapitel där ideala egenskaper och inte önskvärda egenskaper presenteras. Jag ville alltså inte lägga in mina egna värderingar i definitionerna. Vid ett par tillfällen då jag talar om förändring av budskapet, beläggs det med kvantitativa beräkningar. Jag är medveten om hur svårt det är att kvantifiera. Beräkningarna ska dock endast ge stöd åt mina egna tolkningar av materialets innebörd. Ett viktigt resultat kommer att vara om tidningen följde idéerna om hur barn skulle behandlas som florerade i pedagogiska kretsar, eller om tidningen gick sin egen väg. Hur det än är, vill jag genom min tolkning få fram det sätt tidningen förde ut sitt budskap. Vad var anledningen och vad ville tidningen uppnå för resultat?

Jag vill även med min jämförelse av de två tidsperioderna se om det sker en förändring i budskapet eller om tidningen håller samma linje. För att lättare strukturera upp resultatet kommer jag att kalla tidsepoken 1892–1896 för period 1 och åren mellan 1910–1914 för period 2. En jämförelse dem emellan kommer sedan att presenteras. I undersökningen hänvisar jag till berättelser i tidningen och kommer då att nämna titel samt år och nummer. *Folkskolans barntidning* förkortas även till FB. Ålderdomligt språk eller synbara språkfel som finns i texters titlar eller i citat låter jag vara utan anmärkning.

I en bakgrund kommer den allmänna utvecklingen i landet beskrivas. Den är speciellt inriktad mot hur man såg på barn och förändringar som påverkade barnen. Jag kommer även att beskriva barnlitteraturen under den aktuella perioden och hur den förändrades. Jag vill att det ska utgöra en stabil grund för undersökningen och att *Folkskolans barntidning* kommer in i ett sammanhang. I en avslutande diskussion kommer jag med anknytning till tidigare forskning och med belägg från bakgrunden kunna påvisa tidningens mening och mål.

Jag kommer att anlägga ett framlängeshistoriskt perspektiv. Jag vill bedöma de åsikter som tidningen förde fram utifrån deras samtid och därigenom skapa en större förståelse för dessa människor. Med bakgrunden kommer jag få ett bredare helhetsperspektiv. Genom att se historien framlänges samt även applicera ett vi- och deperspektiv, tror jag att jag lättare kan komma åt den normöverföring som jag förväntar mig komma från tidningen. Zygmunt Bauman har tagit upp det senare perspektivet i sin bok *Att tänka sociologiskt*.² Människan har en tendens att dela upp folk i kategorier.³ ”Vi” och ”de” skapar två grupper, men också två skilda attityder. Den egna gruppen delar förtroende, tillgivenhet och trygghet, medan den andra gruppen ges de mindre smickrande attityderna så som misstänksamhet, motvilja, rädsla och stridslystnad. Inom sociologin talas det om en ingrupp och en utgrupp för att visa på skillnaderna. Det är ett motsatspar som dock är beroende av varandra. För att ingruppen ska känna en identitet och samhörighet måste man kunna föreställa sig den motsatta utgruppen. Den ideala relationen är familjen, eller ännu hellre syskonrelationen. Ofta används också uppmaningar till brödraskap eller systerskap för att väcka detta osjälviska och sympatiska förhållande. Det är inte alltid en ingrupp är en liten intim grupp. En klass eller en nation är exempel på imaginära större gemenskaper. Ofta finns det dock mycket som skiljer medlemmarna i en sådan större sammanslutning åt. Det som förklarar måste förespråkas och de egenskaper som medlemmarna förväntas dela argumenteras starkt för. Ofta handlar det också om att sluta upp mot en föreställd fiende. Allt som fienden gör tolkas på ett sätt som förstärker bilden av deras brist på dygder. Ofta utgör rädslan den största faktorn till uppdelningen mellan in- och utgrupp. En förändring i invanda och välbekanta vanor gör att livet känns svårare och mer ovisst och nykomlingarna får skulden till förändringen.

Är det möjligt att det går att ana denna rädsla inför förändringar i *Folkskolans barntidning*? Kan det vara så att man var rädd att man hade tappat kontrollen, speciellt över barnen? Jag kommer att tala om ”vi” så som kretsen kring tidningen, den som sände budskap till barnen. ”De” blir folkskolebarnen som läste tidningen. För att koppla an till mina frågeställningar, kommer jag se de goda barnen som ingruppens medel. De var exempel på tidningens ideal och önskemål och skulle verka som förebilder för de mindre duktiga barnen. De andra fick utgöra den motsatta gruppen vars beteende inte var önskvärt eller moraliskt riktigt. De blev målet för normöverföringen med förhoppning om att de skulle bli som idealbarnen.

Jag tänker även ha fokus på tidningens historiebruk och där tar jag hjälp av Ulf Zander.⁴ Historiebruk kan ses som ett resultat av mänskliga behov. Vad som är väsentligt och betydelsefullt i historien kan skilja sig mellan individer, men också mellan samhällen. Det finns olika sorters historiebruk vilka alla är kopplade till olika funktioner och brukare. Vad som ansetts lämpligt att följa har haft grund i ett samhällsberoende. Dock har det inte funnits knivskarpa gränser mellan de olika bruken, utan de kan kombineras. Det är hur dessa kombinationer växlat under tiden som är intressant. I vissa länder har historieskrivandet varit hårt kontrollerat av ett parti eller en stat, men i Sverige har historieproducerandet varit relativt oberoende av utomvetenskapliga behov

2 Zygmunt Bauman, *Att tänka sociologiskt* (1990), sv. övers., Stockholm 1992.

3 Då inget annat anges, bygger följande stycke på Baumans bok, kap två och tre.

4 Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001.

och krav. Runt 1900-talet kan man se ett klassiskt vetenskapligt historiebruk. Det moraliska budskapet var viktigt. De klassiska personer som framhävdes var beroende av samtida behov, som under den tiden går det att koppla samman med nationell samling. Historiebruk går att finna i många olika sorters material, inte bara de mest uppenbara. Just det som rör frågor kring förändring och kontinuitet, aktörer och strukturer som antas ha påverkat den historiska utvecklingen, blir av intresse.⁵

Eftersom den undersökta perioden var en tid av förändring för många, kan det då vara intressant att se vad *Folkskolans barntidning* lade fokus på och hur historien användes. Jag kommer att studera olika sorters genrer inom historien för att ge en bredd. Jag menar att den fostrande undertonen kan finnas både i myter och sägner, beskrivandet av historiska personer eller speciella händelser. En avgränsning kommer jag att göra och det är att bara hålla mig till den svenska historien, med undantag av vissa utländska personer. Det finns dock mer än det svenska historiebruket, mycket som t ex kopplar an till Europa. Jag tror däremot att det finns en mening med att just den svenska historien väcktes till liv så att barnen kunde få bra förebilder och sålunda vilja bli rediga svenskar.

Forskningsläge

Med undantag av en större undersökning har *Folkskolans barntidning* varit ett ganska outforskat område. År 1963 skrev historikern Sven Ulric Palme på uppdrag av *Kamratposten* en liten skrift, *Några anteckningar ur de svenska barntidningarnas historia*.⁶ Författaren sammanfattar barntidningens historia i Sverige med ett lite större avstamp i *Folkskolans barntidning*. Där presenterar han dess tidstypiska drag som fosterlandskärlek, gudsfruktan, nykterhet och djurskydd. Han pekar också på att tidningen var unik som vände sig till alla skolbarn och inte bara de välförsörjda. Kortfattat nämner Palme tidningens till en början konservativa tendenser och det lite svårtillgängliga materialet. Han ser också fram emot 1914 en förändring mot det nationalromantiska hållet och en större betoning av rojalism och patriotism. Dock är det skrivet på ett enklare och mer begripligt sätt.

En annan tidsperiod skrev Runo Ahnland och medarbetare om.⁷ Arbetet kallas *Att fylla en lucka i folkets uppfostran*. Författarna fokuserade på hur idealbildningen såg ut 1920 jämfört med 1940. De utgick från att tidningens syfte var att lära barnen vissa kunskaper och ideal. Sättet det gjordes på ansåg de skilde sig mellan åren. År 1940 hade det skett en viss uppluckring av uppfostran som huvudtendens. Det fanns material som det inte alls fanns någon uppfostran i. Det direkta greppet, som lärandet av praktiska vardagsregler, blev nu också mer tydligt. I den senare undersökningsperioden ser de tecken på att redaktionen ville skapa en större gemenskap med barnen. Det gjorde de bl.a. genom att använda sig av ett lättare språk som var närmare talspråket. Författarna såg anledningen till detta var att barnen delvis fått ett större värde och hade sin egen värld. Det skapade också en klyfta som man var tvungen att överbrygga innan barnen kunde lyssna och ta till sig uppmaningen. Genom att bli vän med barnen och göra förmaningarna mer lättbegripliga, kunde man lyckas. Tidningens förändring be-

5 Zander, s. 52 ff.

6 Sven Ulric Palme, *Några anteckningar ur de svenska barntidningarnas historia*, Stockholm 1963.

7 Runo Ahnland, m.fl., *Att fylla en lucka i folkets uppfostran: En studie av idealbildningen i Folkskolans barntidning 1920 och 1940*, Stockholm 1977.

rodde också på den konkurrens som uppkommit från serietidningar och böcker. *Folkskolans barntidning* var helt enkelt tvungen att anpassa sig efter förändringarna för att fortfarande vara aktuell.

Anne-Li Lindgren utgav år 2000 avhandlingen *Att ha barn med är en god sak*.⁸ Där utgår hon från 1930-talet och hur samhällets presenterades för barn i skolradion samt *Folkskolans barntidning*. En central fråga i avhandlingen är vilka föreställningar om medborgarskap som förmedlades till barnen. I hennes undersökning av tidningen framställs hemmet, gården och andra privata ägor som den lilla världen där barnet formades till medborgare. Lindgren anser att barnen som individer, oberoende föräldrarna, började synas i samhällsdebatten samt i tidningen. De betraktades som aktiva och delaktiga samhällsmedborgare som kunde förbättra sina villkor. Författaren ser också till betydelsen av den egna bostaden på landet och hemmet som markör av den ekonomiska och sociala statusen. Det gav en gemenskap, men också en tydlig skiljelinje till andra som inte hörde till gemenskapen eller passade in. Resemotivet användes ofta för att beskriva det annorlunda, men också för att förstärka bilden av hemmet och Sveriges välstånd. Det tydliggjorde även bilden om en nationell identitet. Även tidigare fanns konstruktioner om ”det andra”, men nu var det barnen som gjorde till aktörer som skulle förändra samhället.

Den större undersökningen som jag tidigare påtalade är Sonja Svenssons avhandling från 1983 om *Folkskolans barntidning och dess förlag under 1892–1914*.⁹ Hon ansåg att det inte funnits någon grundlig undersökning av barntidningarna, varken i Sverige eller internationellt. Barntidningar utgör en rik källa för förståelsen om hur olika epoker såg på barn och deras läsning, vilket inte bör bortses från. Svensson har en stor bakgrundsundersökning där hon går in på villkoren för barns läsning på 1800-talet. För att teckna *Folkskolans barntidnings* bakgrund går hon också in på barntidningarnas framväxt och hur de utvecklades i olika håll. Det presenteras även en grundlig undersökning som rör både förlagsverksamheten och redaktören Stina Quints roll. Sedan är det själva tidningen som kommer i fokus och hur dess mottagande var under tidiga år. Det mesta undersöks, tidningens följskrifter, hur redaktionsarbetet fungerade, dess ekonomiska status, medarbetare och bidragsgivare, vilka läsare som beröddes o s v.

Undersökningens kvantitativa del bygger på åren 1893, 1896, 1899, 1902, 1905, 1908, 1911 och 1914. Det gäller ren fakta, med uppdelning i procent av innehållet. Något påtagligt förändringsperspektiv går inte att skönja. Dock nämner Svensson att en viss förändring skedde med tidningen 1903 då dikten på första sidan byttes ut allt oftare mot ett prosainslag, typiskt utfyllnadsmaterial blev mer ovanligt och även irrelevanta reproduktioner. Hon ser även att det tog några år innan tidningen kunde hålla en högre kvalitet då de skönlitterära bidragen kom in mer frekvent. I sin undersökning av innehållet i procent ser hon även att de realistiska inslagen blev allt vanligare några år in på 1900-talet. Även att äldre, länge utnyttjade motiv och ideal så småningom började ersättas.

8 Anne-Li Lindgren, *Att ha barn med är en god sak: Barn, medier och medborgarskap under 1930-talet*, Linköping 1999.

9 Sonja Svensson, *Läsning för folkets barn: Folkskolans Barntidning och dess förlag 1892–1914*, Stockholm 1983.

I Svenssons innehållsanalys påtalar hon tidningens fostrande syfte. Barnen skulle bli goda, rejäla, gudfruktiga, patriotiska och flitiga. Svenssons syfte med sin analys var att få fram vilka de fostrande krafterna var, med vilka medel tidningen sökte få fram ett önskvärt beteende och vad som hände med dem som felade. Genom exempel bygger hon belägg för sina påståenden och menar att tidningen hade en tydlig didaktisk-moralisk karaktär. Hon motiverar det bl.a. genom tidens bristande sociala skyddsnät.

Vad som saknas i Svenssons analys är vad den moraliska fostran och de uppmunt-
rande dygderna syftade till. Det nämns att barnen ska ställas till fosterlandets förfo-
gande, att barnen var landets hopp. På vilket sätt?

Jag har även använt mig av Svenssons artikeln *Kamratposten – före och efter sitt 99:e år* som publicerades 1990.¹⁰ Den har med sitt kortare och koncisare innehåll ibland varit enklare att följa. Den tar upp tidningens bakgrund samt vad som hände efter 1914 och tidningens förändringar efter Stina Quints död. Det nämns bl.a. att barnlitteraturen efter 1945 genomgick en ny guldålder. En ny liberal syn på barn syns också i det mer tilltalande namnet *Kamratposten*. Svensson tar upp vad som hände med tidningen fram till 1980-talet, med fokus på upplagor, redaktörer och innehåll. Hon avrundar med en sammanfattning om vad som gjort att *Folkskolans barntidning/Kamratposten* överlevt så pass länge. Viktigast menar hon har varit den levande kontakten med läsekretsen samt en hög kvalitet på innehållet. Skolanknytningen har också varit av betydelse samt att de har haft fokus på en åldersgrupp och inte riskerat att försöka nå fler än vad de klarat av.

Jag har haft stor nytta av Sonja Svenssons arbete. Det har gett mig en bra förstå-
else av tidningen och dess bakgrund. Material och information som annars skulle ha
varit svårt att inhämta har presenterats på ett begripligt sätt i hennes avhandling.

Med hjälp av detta har jag nu kunnat påbörja min egen undersökning. Jag har velat
få en unik särprägel på undersökningen och därmed skilja mig från Sonja Svenssons
studie. Just det som jag tycker att Svensson har bortsett ifrån har jag valt att lägga krut
på. Det gäller just förändringsperspektivet, hade tidningen samma syn på barnen åren
1892 till 1914? Var det samma ideal som lärdes ut? Vad var syftet med att föra ut ide-
albilder samt avskräckande exempel av barn? Vad ansåg de att samhället skulle vinna
på av det och hur såg den framtida världen ut? Genom att hålla större fokus på histo-
riebruket och vi- och deperspektivet kommer det ge mig en större bredd och förståel-
segrund. Däri ligger också min särprägel i hur jag har närmat mig materialet.

Bakgrund

Tidsperioden

Den undersökta perioden rör en tid då vissa ville att barnen skulle stå i centrum för de
vuxnas uppmärksamhet. Barnen var inte längre enbart föräldrarnas ansvar utan sam-
hället tog över mer. Det fördes offentliga debatter om de fattiga barnen, om det huma-
nitära problemet det gav och hur det kunde bli en samhällsfara. Lagar stiftades, år 1902
kom lagen som rörde vanartade och i sedligt avseende försummade barn. Barn kunde
skickas till skyddshem så att vanarten förhoppningsvis kunde avskaffas. Den ökade

10 Sonja Svensson, "Kamratposten – före och efter sitt 99:e år", *Press på biblioteket*, nr 3 (1990).

myndigheternas auktoritet i och med att de kunde bestämma vilka barn som skulle skiljas från sina föräldrar. En andra lag rörde fosterbarnens vård, vilket skulle förhindra vanart i fosterhemmen.¹¹

Uppkomsten av 1902-års lag angående vanartade barn, hade sin uppkomst i en motion skriven av folkskolläraren Fridtjov Berg. Han var rädd för den sjunkande moralen i landet och ville få bättre behandling och vård av förbrytare och vanartade barn. De vanartade barnen skulle särskiljas så att det inte negativt påverkade sina välartade kamrater i skolan. Folkskolan hade redan tidigare kunnat avskilja barn från deras föräldrar enligt 1897 års folkskolestadga.¹²

Vad som var en sund barndom betonades väl. Barnen skulle stå nära sina föräldrar och skyddas av dem. Hemmet delades av familjen och inte några utomstående. Det var annars ganska vanligt att man i storstäderna hyste inneboende för att klara av försörjningen. Barnen skulle få leka och lära och tillåtas vara barn, i stället för att arbeta och tvingas ut i staden och på gatan. Landsbygden och dess djur idylliserades, det representerade det sunda och friska.¹³

Det är tidstypiskt om man ser till de nationalromantiska stämningar som växte i landet runt 1890. Motiv i dikter och målningar hämtades från allmogens miljöer och hembygden. Svenska folket skulle lära känna sin natur och kultur och uppskatta det. De skulle värna om sitt gemensamma arv och vara stolta över det.¹⁴

En dålig barndom berodde oftast på föräldrarna. Kunde de inte stå för en bra och vårdande uppfostran verkade för att sedligt försumma sina barn. Vanart kom att bli ett ord enbart för att beskriva barn som inte skötte sig och därmed bröt mot det goda barndomsidealet.¹⁵ Industrialiseringen sågs som boven i dramat i och med att den ofta tvingade ut båda föräldrarna i arbete. Just att kvinnan förvärvsarbetade var ytterst skadligt för familjeförhållanden.¹⁶

Barnens beteende och vanor blev också ett hett ämne som kommenterades mycket av bl.a. lärare och läkare. Att de drack både kaffe och öl ansågs fördärvligt då de inte fick i sig nyttig mat. Cigarettrökandet blev också något som förknippades med vanartade barn. De barn som arbetade kunde lätt tro att de var oberoende genom de pengar de tjänade. Risken var då stor att de hängav sig åt skadliga nöjen.¹⁷

Att barnen skulle räddas bort från det osunda och farliga stadslivet var många filantropiska föreningars mål. Ett flertal föreningar växte fram runt 1850 med sikte att moraliskt påverka och skaffa jobb åt samhällets fattiga. Att svenskarna oroade sig över barnen berodde på att de var samhällets kommande medborgare och det var viktigt att de fostrades rätt.¹⁸ Det var många föreningar som inriktade sig på barnens utsatthet. Anledningen till det kan ses i föreställningen om att det var lättare att påverka och

11 Gena Weiner, *De räddade barnen: Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900–1940*, Uppsala 1995, s. 39 f.

12 Maria Sundkvist, *De vanartade barnen: Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925*, Uppsala 1994, s. 39 ff.

13 Sundkvist, s. 53 ff.

14 Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1993, s. 176.

15 Sundkvist, s. 56 ff.

16 *Ibid.*, s. 60 ff.

17 *Ibid.*, s. 63 ff.

18 Staffan Förhammar, *Med känsla eller förnuft?: Svensk debatt om filantropi 1870–1914*, Stockholm 2000, s. 43.

hjälpa yngre. Det ansågs dessutom vara mer beundransvärt.¹⁹ Filantropins grundidé var att hjälp till självhjälp. De nödställda skulle få hjälp, men med syfte att så småningom göra dem oberoende av den. Målet var att omvandla hjälpmottagarna till sparsamma och arbetsamma medborgare.²⁰ Eftersom det var ett arbete som tog tid var det viktigt att börja med det så fort som möjligt. Skolan kom därför att spela en viktig roll.²¹ De hjälporganisationer som runt sekelskiftet 1900 vände sig till barnen kom att bli mer specialiserade, även om det fortfarande fanns föreningar som tog hand om barn med allmänna svårigheter. Omhändertagandet av handikappade gjordes efter särskilda metoder vilket därmed skulle förhindra ohälsa. Det var även något som var genomgående för filantropin i stort. De sociala problemen skulle urskiljas och speciella metoder förespråkades för att avhjälpa dem.²²

Under 1800-talet blev intresset stort kring hygien och hälsovård. Det hörde samman med urbaniseringen och industrialiseringen som gett sämre hälsostandard för arbetarna. Dålig kost, trångboddhet och undermåliga miljöer gjorde att väldigt många insjuknade och dog. Den vetenskapliga utvecklingen gick framåt och vården gällde nu inte bara den enskilda människan, utan hälsotillståndet hos hela befolkningen skulle ses efter. Läkarkåren professionaliserades och läkarna ansåg sig även verka som förebilder i hur det rätta sättet var att leva. Det svenska folket, inte bara barnen, skulle med hjälp av upplysning uppfostras. Genom att förändra beteendet hos en människa, skulle det även ge förändringar i samhället i stort och bidra till praktiska medborgare.²³ Det sattes stor tilltro till vetenskapen, som man ansåg kunna lösa flera samhällsliga problem. Det fanns en fara i de njutningsformer som befolkningen ägnade sig åt och det skulle på sikt kunna degenerera släktet. Hälsopropagandan var därför stor för att uppmärksamma individen om dess ansvar för kommande generationer.²⁴ Kostvanorna skulle enhetliggöras hos folket, vilket man trodde skulle minska klassavstånden.²⁵ Likaså hygienien verkade för jämlikhet, då de tydligaste skillnaderna skulle undvikas och det skulle vara lättare att nå en social enighet.²⁶

Det hygieniska levnadssättet var viktigt därför att det skulle skapa en kroppsligt och andligt sund ungdom som skulle kunna försvara kung, samhälle och fosterland.²⁷ Befolkningen och speciellt de unga, skulle fostras till måttlighet och självbehärskning. Den sexuella driften var särskilt farlig då den kunde skada både individ och samhälle. Genom självbehärskning skulle de kunna kämpa mot vanarten och istället värna för en växande moral.²⁸

Vid denna tid blev spädbarnsdödligheten ett akut problem. Fler kvinnor arbetade och färre kunde amma sina barn, vilket gav flera medicinska och sociala problem. Propagerande för större medvetenhet hos mödrarna kom från läkarehåll. År 1901 inrättades Sveriges första mjölkdroppe, föregångaren till mödra- och barnavården. Fat-

19 Förhammar, s. 129 f.

20 Ibid., s. 50.

21 Förhammar, s. 150.

22 Ibid., s. 207.

23 Eva Palmblad, *Medicinen som samhällslära*, Göteborg 1990, s. 9 ff.

24 Palmblad, s. 17 ff.

25 Ibid., s. 39.

26 Ibid., s. 80.

27 Ibid., s. 49.

28 Ibid., s. 68 ff.

tiga spädbarn kunde därmed ges mjölkblandningar som blivit hygiensikt kontrollerade.²⁹

År 1908 öppnade Svenska Fattigvårdsförbundet den första barnavårdsbyrån, som skulle ge råd i uppfostringsfrågor. Även Svenska Röda Korset gav kurser. Barnkrubbor och folkbarnträdgårdar inrättades under 1800-talets senare hälft, vilka var till för tillsyn av barn då föräldrarna jobbade. Den senare skulle även verka i pedagogiskt syfte och genom sysselsättning utveckla barnen. Det fanns även arbetshem, skolhem och barnvård som skulle ta hand om skolbarnen och ge dem lämplig och praktisk sysselsättning. Där fick de även äta näringsriktig mat. Barnens fritid skulle inte försummas av sysslolöshet och rännande på gatorna. Verksamheterna skulle verka vårdande, fostrande och väcka intresse för framtida arbetsinitiativ.³⁰

Inom skolan tog också den hygieniska debatten fart. Man ville ha en skola som stod för renlighetens ideal. Skolmiljön kritiserades dock i och med att stillasittandet främjade sjukdomar. Speciellt den intellektuella överansträngningen var av fara. För att förbättra barnens hälsa anordnades t ex skollovskolonier för de fattiga stadsbarnen. Ute på landet skulle de lära sig punktlighet och ordning.³¹ Skolan skulle även se till hela barnet, vilket skolmåltider för de fattigaste som började införas, visade på. Skolbaden förespråkades ivrigt och ansågs välgörande för skol- och hemmiljö. Både gymnastik och slöjd lades fram som nyttiga exempel som gav barnen ro och harmoni och som disciplinerade deras kroppar. Undervisning i skolan om hälsa infördes vid sekelskiftet 1900. Det skulle genom upprepning av hygieniska vanor få barnen att göra det rätta, utan att behöva tänka efter.³²

Att tiden från 1800-talets slut och början av det nya seklet var inriktat mot barn är märkbart, främst inom pedagogiska kretsar. Ett flertal problemlösningar och teorier lades fram och debatterna var många. Ellen Key kom på nyåret 1900 ut med sin bok *Barnets århundrade*. Hon ville att det nya seklet skulle vara barnen till nytta i och med nya satsningar på fostran och undervisning.³³ Det var viktigt att behandla barnet som den vuxnes like och själv vara det goda föredömet, annars motverkades uppfostringens syfte.³⁴ Barnet skulle utvecklas till en individ och självständig människa. Både intellekt och känsla utvecklades bäst i hemmet. Key framtidsvisioner bestod i hemsolor i stället för kindergarten och skola som bara behandlade barnen som en massa och inte som individer. Det var en syn som inte riktigt stämde överens med samtidens skolreformer.³⁵

Folkskolläraren och reformpolitikern Fridtjuv Berg hade andra idéer gällande barnens skolgång. Berg ville göra folkskolan till en bottenkola, en gemensam grund för alla samhällsklasser. Därmed skulle klassmotsättningarna undvikas och likaså roten till allt ont. Detta skulle ske genom en standardhöjning av folkskolan och att konkurrensen från andra skolor skulle motverkas.³⁶

29 Ibid., s. 85 ff.

30 Palmblad s. 92 ff.

31 Ibid., s. 94 ff.

32 Ibid., s. 97 ff.

33 Ellen Key, *Barnets århundrade* (1900), 4 uppl, Stockholm 1995, s. 5.

34 Key, s. 14.

35 Ibid., s. 5 ff.

36 Gunnar Richardson, ”En gemensam barndomsskola”, i Gunnar Richardson (red), *Ett folk börjar skolan*, Stockholm 1994, s. 74 ff.

Under senare delen av 1800-talet var diskussionerna om folkskolans utformning många. Flyttande skolor, som tilläts i 1882- och 1897 års stadga, var ett problem eftersom det inte gav barnen tillräckliga kunskaper.³⁷ I 1889 års normalplan gavs anvisningar om hur fattiga och obegåvade barns undervisning skulle bedrivas, i s k minimikurser. Den nya planen kritiserades dock hårt i och med att den ansågs uppmuntra till försämrad skola och verka konservativt genom sina ofullständighetsformer. Dess betonde av katekesen i undervisningen och ökade antal kristendomstimmar tycktes också vara bakåtsträvande.³⁸ I normalplanen för år 1900 togs viss hänsyn till den tidigare upplagens kritik. Katekestimmarna drogs ner, men biblisk historia skulle fortfarande läsas av de yngre barnen. Fortfarande hade alltså kristendomsundervisningen en dominerande ställning.³⁹ I 1900 års plan togs inte minimikurserna med. En viss strävan att ha en lämplig undervisning efter barnets utveckling märktes. Annars var inte skillnaderna stora.⁴⁰ Runt sekelskiftet, samtidigt som folkskollärarna började professionalisera sig, tog lärarna dock själva större kontroll över läromedlen. Man började verka för ett mer sekulariserat och medborgerligt innehåll, vilket visades i 1919 års undervisningsplan. Det som skildrades är ändå en idyllisk familjebild, utan inslag av samhällets faktiska skilda levnadsvillkor.⁴¹

1882 års folkskolestadga gav skolan den struktur som den skulle behålla långt in på 1900-talet. Den egentliga folkskolan gällde årskurserna 3–6 och småskolan var för dem i första och andra årsklass. I 1897 års stadga fastställdes lärotiden till minst åtta månader, men där antalet läsdagar kunde variera. Ett stort problem för skolan hade varit barnens dåliga skolgång. Lång väg till skolan, fattigdom och föräldrarnas behov av barnens arbetskraft ansågs vara de största anledningarna till det. Mot 1800-talets slut gav sig dock trenden och skolgången började stabiliseras.⁴²

Barnlitteraturen

Det var inte förrän den senare delen av 1800-talet som barnlitteraturen på allvar började uppmärksammas i Sverige. Innan dess fanns det inte många svenska originalverk och läsekretsen var begränsad. Den litteratur som fanns skulle verka mer i religiöst och pedagogiskt syfte än underhållande. Mot slutet av 1700-talet och 1800-talets första hälft, d v s romantiken, började dock viss litteratur utformas som hämtades från den muntliga berättarkonsten, så som sagor, myter och sånger. Barnens naiva och oskuldsfulla sätt blev ideal och texterna skulle tala till deras känsla och fantasi. Med inspiration från bl.a. Bröderna Grimm och H C Andersens började den egna produktionen komma igång.

Vid mitten av 1800-talet kom fler realistiska skildringar av barnens egen vardag. Zacharias Topelius kom att dominera barnlitteraturen i Sverige under den senare delen

37 Anna Sörensen, ”Det svenska folkundervisningsväsendet 1860–1900”, i Viktor Fredriksson (red), *Svenska folkskolans historia III*, Stockholm 1942, s. 106 ff.

38 Sörensen, s. 123 ff.

39 N O Bruce, ”Det svenska folkundervisningsväsendet 1900–1920”, i Viktor Fredriksson (red), *Svenska folkskolans historia IV*, Stockholm 1940, s. 396.

40 Sörensen, s. 24 f.

41 Tomas Englund, ”Tidsanda och skolkunskap”, i Gunnar Richardson (red), *Ett folk börjar skolan*, Stockholm 1994, s. 95 f.

42 Englund, s. 34 ff.

av 1800-talet. Han var även en leverantör av skolmaterial. Hans *Läsning för barn*, med en blandning av romantik och realism, blev mycket populär, även i de andra nordiska länderna. Perioden runt sekelskiftet 1900 kom dock att bli en riktig guldperiod.⁴³ Det var folkskollärarna som främst stod för utgivandet av barnböckerna. De ansåg sig veta vad folkets barn saknade i och med deras dagliga kontakt med dem. Flera barntidningar kom ut, främst under jultider. Fram till 1920 utkom över hundra barntidningar, många religiösa eller med inriktning på skolan. Runt sekelskiftet 1900 började även folkrörelserna med egna tidningar sprida sitt budskap till barnen.⁴⁴

Emil Hammarlund hade 1881 startat *Svensk Läraretidning* och år 1891 började han tillsammans med sin fru Amanda ge ut en jultidning för barn, *Jultomten*. Hammarlund hade även hjälp av Fridtjuf Berg och de båda herrarna ville verka för en mer demokratisk läsning för alla barn. De ville ha det bästa för barnen, verk skrivna av riktiga författare. Författare som sålde verk till tidningen var bl.a. Anna Maria Roos och Elsa Beskow. En konkurrerande jultidning var under en period *Snöflingan* som gavs ut av Bonniers förlag. Den tidningen var mer inriktad till medelklassbarnen, och hade likaså bidrag från välkända författare.⁴⁵ Makarna Hammarlund sålde senare sitt förlag till Sveriges allmänna folkskolläraryörening. År 1899 resulterade det i Barnbiblioteket Saga som lär vara vår tids mest inflytelserika satsning på barnläsning. Det som eftersträvades var bra och billig barnläsning. Ett antal klassiker presenterades och likaså Sveriges främsta sagoförfattare.⁴⁶

Läsningen i skolan kom också att debatteras. Många var missnöjda med 1890-talets *Folkskolans läsebok*, Ellen Key kallade den för en ”nationalolycka”. År 1901 tillsattes en kommitté av Sveriges allmänna folkskolläraryörening, bestående av Alfred Dalin, Fridtjuf Berg och Jöns Franzén. I slutet av 1906 utkom *Läsebok för Sveriges barndomsskolor*, där första bandet bestod av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* av Selma Lagerlöf. Författarinnsans bidrag mottogs med förtjusning med dess blandning av fantasi och realism. Under de sex närmsta åren tillkom delar skrivna av Alfred Dalin, Verner von Heidenstam samt Anna Maria Roos. Roos var sagoberättare och hennes verk *Sörgården* och *I Önnemo* blev oerhört omtyckta av barnen i småskolan. Läseboken är skriven under nationalromantikens epok och den förnöjsamma lantbruksbruksidyllen är påtaglig.⁴⁷

Man bör inte glömma att tidens syn på barn ändå var att de skulle uppfostras. Moralerna kunde höjas genom god barnlitteratur. Det som alltför roande vände sig till barnen kunde bli för banalt, men även det som var alltför realistiskt kunde bli tråkigt och poänglöst. Det finns ett genomgående barnideal där pojkar var hurtiga och glada och flickors pjosk inte tolererades.⁴⁸ Typiskt i sekelskiftets barnlitteratur är att den har en fosterländsk prägel. De läseböcker som användes i skolan skulle verka för att skapa ett nära förhållande till landet Sverige. Folket skulle bli ens bröder och systrar och därmed ge en stabil gemenskap. Tillsammans skulle svenskarna ge landet sin arbetsförmåga och tillit. Sverige beskrevs som ett framåtskridande land med utvecklingsmöjligheter.

43 Sonja Svensson, ”Barn- och ungdomslitteraturen – fram till 1920”, i Lars Lönnroth och Sven Delblanc (red), *Den svenska litteraturen IV*, Stockholm 1999, s. 207 ff.

44 Svensson, ”Barn- och ungdomslitteraturen”, s. 211.

45 Eva von Zweigbergk, *Barnboken i Sverige 1750 – 1950*, Stockholm 1965, s. 266 ff.

46 Zweigbergk, s. 270 ff.

47 Ibid., s. 288 ff.

48 Svensson, ”Barn- och ungdomslitteraturen”, s. 215 ff.

Den egna kulturen och naturen betonades också, allt för att väcka den patriotiska andan. På så sätt skulle ingen falla offer för längtan efter lyx och vilja utvandra och därmed vända sitt land ryggen.⁴⁹

Folkskolans barntidning

Den 16 mars 1892 utkom första numret av *Folkskolans barntidning* i Nyköping. Grundaren var folkskollärarinnan Stina (Kristina) Quint. Bakgrunden till utgivningen fanns i hennes egna otillfredsställda läslust som barn. När hon såg att hennes skolbarn inte heller hade någon läsning som kunde stimulera deras lust att läsa och lära, föddes idén om att skapa en ”bok som aldrig tog slut”. Trots att hon, ett par år tidigare, hade blivit avrättad att satsa på idén av Emil Hammarlund, tog hon chansen. Att just Hammarlund året innan gav ut *Jultomten*, skolbarnens jultidning, när han visste om Quints intentioner, var början till en osämja förlagen emellan.

Dock fortsatte Quint målmedvetet vidare. Hon lånade pengar och fick genom sin väninna Sophie Adlersparre (utgivare av bl.a. Fredrika Bremerförbundets tidskrift Dagny) ett trettiotal namnunderskrifter av både kända och okända författare som lovade att medverka i tidningen. Namn som dyker upp är bl.a. Otilia Adelborg, Laura Fitinghoff, Jenny Nyström, Mathilda Roos och Carl Snoilsky. Den Quint dock var mest angelägen om att engagera var Zacharias Topelius. Hans alster kom inte med till en början, men hans bevingade ord ”Gif barnen en sund läsning utöfver läxan och Ni har fyllt en lucka i folkets uppfostran”, kom att citeras i tidningen i många år.⁵⁰

Quint ansåg att barnen behövde en läsning utöver läroböckernas lite tråkiga och föga intresseväckande innehåll. Tidningen skulle väcka glädje i de fattiga hemmen och även bidra till att bilda och uppfostra barnen. Den bestod av en blandning av sagor, dikter, berättelser av svenska författare och konstnärer samt faktaartiklar, avsedda att komplettera läroböcker och undervisning.⁵¹ *Läsebok för folkskolan* som börjades ge ut 1868 hade däremot haft som mål att vara en lärobok samt läsebok, som skulle komplettera katekesen, bibeln och psalmboken. Texterna skulle ge träning i att läsa och även leverera faktakunskap.⁵²

Redaktionsbrev var ovanliga med tanke på dess lediga läsartilltal och redaktörens förmåga att pedagogiskt vända sig till barnen.⁵³ Quint kallade sig i dem för ”Nisse Tidningstomt”. I tomtespalten kommunicerade hon med läsarna som ofta skickade in brev. Det fanns även en brevlåda dit både barn och vuxna kunde skicka in bidrag.⁵⁴

För att få ut tidningen i folkskolorna satsade Quint på annonser i lärarpresen och sände även ut gratisexemplar. För att kunna täcka kostnaderna bestämdes priset av tidningen till 1:50, men billigare om beställning skedde genom redaktionen. Året därpå steg priset till 1:70. Trots oro i början verkar det som om tidningen verkligen fyllde en lucka. I nr 10 sägs det att upplagan är 4 000 ex, vilket tiodubblades fram till 1910. Varje

49 Cecilia Ahlqvist, *Syner på Sverige i folkskolans läseböcker*, B-uppsats i historia, Linköpings universitet, vt 2002.

50 Svensson ”Kamratposten – före och efter sitt 99:e år”, s. 4 f.

51 Svensson, *Läsning för folkets barn*, s. 75.

52 Inga-Lisa Petersson, ”Läseboken och den svenska industrialiseringen”, *Studier i läsebok för folkskolan*, Absalon 2, Lund 1992, s. 7 f.

53 Svensson, ”Kamratposten – före och efter sitt 99:e år”, s. 4 f.

54 Svensson, *Läsning för folkets barn*, s. 141 ff.

vecka, förutom under loven, utkom ett nytt nummer av *Folkskolans Barntidning* på åtta sidor.⁵⁵

År 1893 gavs jultidningen *Julklassen* ut, en direkt konkurrent till Hammarslunds jultidning. Det var också en nödvändig breddning för att företaget skulle överleva. Redan andra året hade upplagan gått ut i nära 80 000 exemplar. Två år senare övertogs ungdomstidningen *Linnea* för att bredda förlagets läsekrets. Dock var det ingen större framgång och 1899 lades verksamheten ner. 1896 flyttade Quint sin verksamhet till Stockholm. På så sätt kom hon närmare bidragsgivarna och den nya miljön kom även att märkas i tidningen.⁵⁶ Från 1897–1908 följde årligen en gratisbilaga med tidningen som hette *Till föräldrar*. Man ville få fram en tidskrift som skulle verka för ett underlättat samarbete mellan skolan och hemmen. De lyckades få Topelius bidrag med en artikel, vilket gladdde Quint. Avsikten var att sprida sund fostran till folket och för Quints del även stärka tidningens anseende.

Quints planer på att starta en mer nöjesbetonad skrift blev till slut ett flertal julkalendrar. Konkurrensmässigt var det i det närmsta nödvändigt, även ekonomiskt var det ett billigare alternativ än jultidningen. De skulle inte heller vara allt för moraliska, utan mer vara som belöning till barnen efter ett års studerande.⁵⁷ 1899 kom *Guldslottet* ut och mottogs väl. Genom både jultidningen och kalendrarna fick förlaget ekonomisk trygghet och även värdefull publicitet. Med sina illustrationer var de också mer estetiskt tilltalande. *Folkskolans Barntidnings* förlag kom med sina flertal publikationer att inta en betydande ställning på marknaden.⁵⁸

Stina Quint avled 1924, då hade hon hunnit bli både förmögen och socialt erkänd. Hennes arbete togs över av medarbetaren Lilly Hellström. När hon dog 1930 såldes förlaget till Bonniers som lät det gå upp i Åhlén & Åkerlundskoncernen. År 1950 bytte tidningen namn till *Kamratposten* och är verksam även idag.⁵⁹

Undersökning

Period 1 – Folkskolans barntidning 1892–1896

Hur skilde tidningen på skötsamma och ouppfostrade barn?

”En elak tanke i en barnasjäl är som en droppe bläck i ett glas kristallklart vatten.”⁶⁰

I *Folkskolans barntidning* finns många tänkespråk som detta. Barnen skulle bli goda medmänniskor och uppmaningarna till det går att uttyda. I form av berättelser om snälla och elaka barn skulle budskapet föras fram. De duktiga barnen skulle utgöra de ideala exemplen medan de elaka barnen verkade i avskräckande och varnande syfte.

Skötsamma barn finns det många exempel på. Dygder framhävs och barnet blir en personifikation av allt gott och osjälviskt. Barnet hyser också en obestridd kärlek till

55 Ibid., s. 76 ff.

56 Svensson, *Läsning för folkets barn*, s. 80 ff.

57 Ibid., s. 89 ff.

58 Ibid., s. 94 ff. Kommande julkalendrar var *Lilleputt*, *Trisse*, *Prinsessan Rosengull*, *Tummetott* och *Gullebrand*.

59 Svensson, “Kamratposten – före och efter sitt 99:e år”, s. 6 f.

60 FB 1895:12

Gud. I många fall är det yngre barn som strålar av lycka när de hjälper andra. De är oskuldsfulla och fulla av en värme som de vill dela med sig. I *Delad glädje – dubbel glädje* är lyckan ännu större för den lille pojken, då han får dela med sig av sin födelsedagspresent med sin vän.⁶¹ Oegennyttan är en mycket större rikedom än att bara uppfylla det egna behovet. I många fall måste de äldre barnen ta större ansvar för att hjälpa till i hemmet.⁶²

Barn kan likväl vara de som återväcker glädjen till livet hos andra. Återigen handlar det om oegennyttan och hur glädjen blir så mycket större när andra också får ta del av den. I *Lilla Anna och hennes vän* får flickan en äldre man att åter tro på Gud, kärleken och själva livet.⁶³

Det fattiga barnet är oftast den som klarar livets prövningar bäst och som är nöjd med sin lott. De har insett att den sanna lyckan finns i den rena kärleken till Gud och människorna.⁶⁴ Trots att de har det fattigt och eländigt kan de bortse från det och ändå ge av sig själva och se till andras behov. Den verkliga uppoffringen handlar ofta om att ge av ens överflöd. Det som är ytligt och tar bort ens uppmärksamhet mot vad som egentligen är viktigt, måste försakas. I *Hvem gav mest?* säger fadern till barnen, ”Låt oss först fråga oss själva om vår gåfva har kostat oss någon verklig uppoffring.”⁶⁵ För visst kan den som har mycket ge bort mycket utan att det saknas honom. Att ge upp något som personen själv kommer att sakna, men för att glädja någon annan, det är verkligen ge.

Det ges även hjärteknipande berättelser då det goda och sällan klagande barnet ändå dör. I *Snödroppen* sluter den lilla flickan ögonen efter att ha varit sjuk en längre tid, men utan att ha yttrat ett klagande ord.⁶⁶ Dock ges intrycket av att Gud tar tillbaka sina små ”änglar”, de genuint rena barnen och det är större än själva livet. Det döende barnets ansikte speglar en fromhet och glädje att få komma till Guds famn. Det handlar också att få komma hem. I *Vilse* gick barnen bort sig i snön och mörkret och frös ihjäl. Vilse var de ändå inte, för de hittade hem till Gud.⁶⁷

I ett flertal berättelser tänker barnen över sin situation när de får se de som har det sämre ställt. Det har innan klagat över hur de måste jobba och slita, ta hand om syskon och hjälpa till i hemmet. När de får se de som är ännu fattigare, eller den som blivit skadad, inser de sin egen dumhet. Det lär sig att se glädjen och betydelsen av ett gott arbete.⁶⁸

Just vikten av ett gott och ärligt arbete är viktigt. Man måste jobba för sin mat, det skulle läras ut tidigt. Nog finns det tid för lek, men efter att det arbete som ska göras är avklarat. Det är vad som uppmanas i *Herr Lättja och Fru ledsnad* t ex.⁶⁹ Genom nyttiga förmaningar ska barnen också vilja lära sig göra det rätta.⁷⁰

61 FB 1892:29. Se även *En glad gifvare* FB 1892:07 och *Bara en solstråle* FB 1895:11.

62 Se t. ex. *En riktig karl* FB 1892:07 och *Lille Haralds äfventyr* FB 1894:04.

63 FB 1894:29.

64 Se t. ex. *Hvarför stråla Majas ögon?* FB 1892:25 och *Sara* FB 1892:29.

65 FB 1892:32. Se även *Nöjd med litet* FB 1896:28.

66 FB 1892:08. Se även *En liten skolkamrat* FB 1892:38.

67 FB 1892:39. Se även *Julängeln* FB 1894:02.

68 Se t. ex. *Lilla Emma blef också både nyttig och glad* FB 1894:37, *Tvånne samtal* FB 1895:13 och *Mors hjälpreda* FB 1896:14.

69 FB 1895:19. Se även *Två små rymmare* FB 1894:09.

70 Se t. ex. *Huru Anna lärde sig göra nytta* FB 1892:22.

Att det verkligen finns en klasskillnad och att människor lever under skilda förhållanden uttalas. Ofta innebär det att överklassen är de som är stora i kärlek och redbarhet. Underklassen består då av dem som lever i lättja och inte har någon medkänsla till andra. Så sägs det i *Öfverklass*.⁷¹ Sedan finns det också verkliga skillnader. Barnen bör dock aldrig klaga över sin ringa lott, känna avund och önska sig något mer eller bättre.⁷² Hur svårt de än haft det och livet har verkat orättvist, finns det en mening med allt och saker kan alltid vändas till det bättre.⁷³ I en hälsosam och kärleksfull miljö kan de rätta egenskaperna odlas.

Det finns en tydlig vädjan och uppmaning till barnen att de ska visa vördnad och respekt för äldre. Ibland handlar det om rena skrämseltaktiken. Ett barns oaksamhet eller självviskhet kan vara upphovet till att någon insjuknar eller i värsta fall dör. Ofta räcker det med ett skrämselskott för att barnet ska inse hur han eller hon har betett sig, och därmed vilja bättra sig.⁷⁴ Genom att bli påmind om sina misstag håller sig barnet gott och är i fortsättningen försiktig.⁷⁵

Samma sak gäller vördnad inför djuren. De har ingen möjlighet att försvara sig och det finns ingen anledning till att människan ska utnyttja deras utsatthet. Det handlar ofta om barn som leker och skadar djuren utan att egentligen reflektera över det. Ibland får de smaka sin egen medicin och kommer då till insikt om vad de egentligen har gjort.⁷⁶ Om inte det hade varit nog finns alltid samvetet som spökar för den som betett sig orätt. Kalle fick i dagdrömmen själv uppleva hur det var att få en metkrok i munnen. Det lärde honom att inte meta i onödan bara för att han själv tyckte det var roligt.⁷⁷ I *Lofdagen* värnar pojken för djurens bästa genom att själv lära sina kamrater gott vett. Han ville inte att de skulle göra om hans misstag.⁷⁸

Att ett barn kan lära andra barn uppmuntras. Ofta handlar det om två barn med motsatta egenskaper. Den snälla utsätts för den andres dumheter, men visar ändå sin storhet genom att hjälpa den andra när den har hamnat i knipa.⁷⁹

Att tycka om skolan och vilja lära sig anses mycket viktigt. Barnen ska inse vilken förmån det innebär att kunna studera och det ska de inte glömmas bort.⁸⁰ I *Gretas trädgård* liknas kunskaperna vid grödor, som måste vårdas och skötas om så att de inte går förlorade.⁸¹ Barnen uppmuntras till att läsa och lära för det är på så sätt de ska kunna ta sig fram i världen. I läsandet ligger nyckeln till världens gåtor och har man väl fått tag på den ligger möjligheterna inför en. *Kan jag göra Gud glädje?* visar även på hur barnets nit och arbetsglädje gör Gud glad.⁸²

Hur ett gott barn är beror också på dess kön. En flicka har vissa förväntningar på sig, medan en pojke ska inneha andra egenskaper. Pojkarna ska vara käcka och hurtiga

71 FB 1893:21.

72 Se t. ex. *Hur Jakob blef kurerad* FB 1896:17.

73 Se t. ex. *Stubb-Lotta* FB 1892:23.

74 Se t. ex. *Gossen som ingen kunde lita på* FB 1896:35.

75 Se t. ex. *När Anna skulle vara häst* FB 1893:10 och *Regler för körsvenner* FB 1893:25.

76 Se t. ex. *Stackars ekorren* FB 1892:26 och *Kasta inte sten, den kommer igen* FB 1895:03.

77 *Hur Kalle upphörde att meta för nöjes skull* FB 1895:23.

78 FB 1896:02.

79 Se t. ex. *Kamraterna* FB 1892:04.

80 Se t. ex. *Skolan* FB 1893:04, *Den sista skoltimmen* FB 1894:09 och *Att läsa* FB 1895:27.

81 FB 1893:26.

82 FB 1896:12.

och alltid vara redo att ta i och kämpa för landet, kungen och Gud.⁸³ I *Din moders dröm* lyder en strof i dikten; ”Din son, som slumrar nu här i frid, så lugnt och ljuft vid sin sida, en gång så tappert i livvets strid, för rätt och sanning skall strida. För fosterland, för sitt hem, sin kung, han aldrig plikten skall känna tung.⁸⁴ De ska visa mod och kräver plikten att man offrar sig för sitt land så gör man det.⁸⁵ Speciellt tydliga är anvisningarna till pojkarna. Flickorna ska däremot odla de kvaliteter som gör dem snälla, lugna, fromma och duktiga. De ska inte ta efter pojkarnas agerande, för då gör de endast bort sig.⁸⁶ En pojke ska inte heller bli bortklemad och öppet visa sina känslor och gråta.⁸⁷ Det är viktigt att barnen får veta inom vilka ramar de kan handla. Det finns dock exempel på en flicka som betedde sig som en pojke. I *Fars dräng* var dottern sin pappas stora hjälp. Hon fick lära sig att arbeta hårt och inte vara rädd för att ta i. Det påverkade inte heller hennes framtida roll som duktig husmor, utan hon blev bara ännu mer duglig och ihärdig.⁸⁸

Redan i första numret av tidningen, år 1892, finns en berättelse om hur ånger drabbar den som handlat orätt, kallad *Lika barn leka bäst*.⁸⁹ Barnet inser dock att hon har gjort fel och hon ber om förlåtelse. Detta är ganska typiskt för berättelserna i tidningen. Handlingsrekommendationer ges om hur barnen ska handla i stället och oftast slutar det hela bra, barnen blir förlättna och lovar att vara snälla och duktiga. Det anses vara bättre att ta ett straff än att länge gå med ett gnagande samvete. Ärlighet vinner barnet med, även om det kan svida lite för stunden så blir de förlättna.⁹⁰ Det är främst den farliga självisheten som kan få barnen att begå misstag. Det krävs då förmaningar och ibland bestraffningar för att barnen skall komma till insikt. I *Namnsdagen* liknas flickan Hedvig vid en slyna av sin pappa. Han säger dock inte det för att vara elak, utan för att dottern ska inse hur hon har betett sig och vilja bättra sig, vilket hon också gör.⁹¹

Det finns även ett flertal kortare berättelser som handlar om hur synden straffar sig. Ämnet rör för det mesta just självisheten och den som gapar efter mycket.⁹² I dessa berättelser får barnen oftast ett direkt resultat av vad de har gjort, som trasiga kläder eller att de inte får vara med i gemenskapen t ex.⁹³ Även barn som ljuger är ett populärt tema. Där trasas de mer sönder inombords av ett dåligt samvete. De mår fruktansvärt dåligt av det och tvingas till slut erkänna vad de gjort.⁹⁴

Elaka barn kan ibland få hjälp ifrån oväntat håll. I *Saga* är det älvor som får barnen att inse sina misstag och rätta sig.⁹⁵ I de flesta fallen är det själviska och otacksamma barn som genom råd eller förmaningar från en okänd kommer på bättre tankar. De får i

83 Se t. ex. *Till en gosse* FB 1892:37.

84 FB 1893:34.

85 Se t. ex. *Kungens tjänare* FB 1892:38 och *En tapper budbärare* FB 1895:15.

86 Se t. ex. *När jag blir stor!* FB 1892:33 och *En liten vildkatta* FB 1893:29.

87 Se t. ex. *Sjömannens gosse* FB 1893:10.

88 FB 1894:11.

89 FB 1892:01.

90 Se t. ex. *Mor Saras vållingspanna* FB 1892:11 och *När man vill slippa undan* FB 1895:02.

91 FB 1894:18.

92 Se t. ex. *Allt för fin* FB 1893:24.

93 Se t. ex. *Utän lof* FB 1892:21, *Etterblåsan* FB 1894:27 och *Önske-Lisa* FB 1895:16.

94 Se t. ex. *Orättfånget gods* FB 1892:33 och *Knut* FB 1896:42.

95 FB 1892:19.

stället håg till arbete, de kan glädja sig åt vad andra äger och övervinna själviskheten.⁹⁶ I *Prinsessan Lättja* säger den kloka gumman, ”Det är ett kosteligt medel, som hjälper mot mycket ondt här i världen, om det blott i tid användes. Och detta bepröfvade medel heter *arbete*”.⁹⁷ Även Gud kan hålla sin vakande hand över de barn som egentligen inte förtjänar hans godhet.⁹⁸ Tron på att alla kan bättra sig är ständigt närvarande i tidningen.

Ibland går dock det onda för långt. Ett elakt sinne går inte alltid att omvända och det kan ge en mörk framtid.⁹⁹ En dum handling kan även ge ett resultat under en längre tid.¹⁰⁰ Tänker man sig inte för och inte bryr sig om andra, kan priset bli högt. Tyvärr får även oskyldiga lida av andras dumhet. I *Hvad kamrater förmå* tappar lilla Anna förståndet på grund av rädsla för de andra skolbarnen och deras elakheter.¹⁰¹ Just tanklösheten är förrädisk och kan förblinda barnen. Rena porträtt av barn som betar sig illa finns också, t ex *Stina Slarfvig*.¹⁰² Barnet beskrivs i sådana ord att det knappast finns någon som vill efterlikna det beteendet.

Det finns också raka uppmaningar till barnen i form av dikter. De flesta verkar för en större fosterlandskärlek och patriotism. Dikterna bär namn så som *Svenska flaggan*¹⁰³ och *Den lilla fosterlandsvännen*.¹⁰⁴ De är högstämmda dikter som flaggar för dygder som barnen ska utveckla. Oftast är de skrivna på ett högstämt sätt med vackra och slagkraftiga ord. I *Lisas nyårsönskingar* används ett språk som sjuder av underdånighet och förnöjsamhet.¹⁰⁵ Det känns dock mer som orden läggs i ett barns mun, som de själva nog inte riktigt skulle förstå innebörden av.¹⁰⁶

Det fanns en bestämd bild som framställde barnet så som man ville att det skulle vara. Barnet skulle vara ärlig, nöjd med det hon hade och vilja arbeta och göra rätt för sig. Karaktären skulle präglas av en altruism, vördnad inför allt mänskligt liv och ansvarstagande. Skolan skulle uppskattas och barnen skulle inse vilken tur de hade som hade tillgång till den. Beroende på barnets kön så var förväntningarna olika. Pojkarna skulle vara modiga, hurtiga och redo att kämpa för kung och fosterland. Flickorna skulle vara snälla och ordentliga och inte förhäva sig. Exempel på uppfostrade och vanartiga barn gavs för att avskräcka barnen att vilja bli som dem. Dock ges känslan av att barn alltid är barn och att de händer att de gör misstag. Så länge de förstår det och ångrar sig, finns det alltid rum för förlåtelse och tro på bättring. Barnen var framtidens svenskar och då var det även viktigt att de utgjorde rätt material. Det var inte bara de inre egenskaperna som skulle odlas på rätt sätt, utan även kroppen och hälsan skulle ses efter.

96 Se t. ex. *Maja, som inte ville äta gröt* FB 1893:21 och *Pärlorna* FB 1894:38.

97 FB 1894:24.

98 Se t. ex. *Janne Ofred* FB 1893:12.

99 Se t. ex. *En egoist* FB 1894:23.

100 Se t. ex. *År får gälda hvad stunden brutit* FB 1896:32.

101 FB 1893:08.

102 FB 1896:08.

103 FB 1893:19.

104 FB 1894:34. Se även *Upp med fanan!* FB 1892:01, *Sång* FB 1892:17 och *Det käraste* FB 1893:38.

105 FB 1896:01.

106 Se även *Ett barns bön* FB 1892:08.

Hur skulle barnen uppfostras till hälsa och hygien?

Det ges ett flertal råd angående vad barnen skulle göra för att hålla sig rena och friska. I flera fall kan det gälla saker som ansågs naturligt och som man i vanliga fall inte reflekterade över, men som nu blev vetenskapligt. I *Bad* ges råd om hur man kan få största nytta av sin badning. ”Bada blott en, eller om det är mycket varmt, högst två gånger dagligen. Flera bad dagligen kunna verka skadligt”. Det finns många förbud och förmaningar. Över huvud taget ska nöjet ske med stor försiktighet och barnen ska alltid tänka efter därför att ”öfvermod har bragt mången i fördärf”.¹⁰⁷

I *Konsten att andas* ska barnen lära sig den friska luftens betydelse för deras välmående. En dålig miljö med otillräcklig ventilation eller luft som blivit förorenad med bl.a. matos eller röklukt, är riktigt skadlig. Lungorna försvagas och personen blir vek och kan lätt bli dålig. ”Men ju ymnigare med frisk luft, desto rödare kinder, renare blod och kraftigare motstånd mot sjukdomens anfall.” En läkare eller en medicin kan heller aldrig ersätta den friska luften.¹⁰⁸

Kan du tugga? är titeln på en berättelse som visar på hur illa det kan gå när man inte äter lugnt och försiktigt. Lilla Minka föråt sig så hastigt på sin favoritmat att hon blev sjuk och fick ligga till sängs. Vad hon i stället borde ha gjort vore att ha gett magen tid att smälta maten. Genom långsamma tuggor och utan en girig aptit mår kroppen bäst.¹⁰⁹

Rak i ryggen är en kort och allvarsam förmaning om hur illa det är att inte sträcka på sig. Det är inte bara fullt utan också farligt. Det kan ge ett ihopsjunket bröst och en sned rygg. Vad som är tydligt, är att det som är vackert är nyttigt, men det fula ohälsosamt! Artikelförfattaren menar också att problemen är vanligast hos flickor, som inte rör sig lika mycket som pojkar.¹¹⁰

Vill du blifva hövding, handlar inte som man skulle kunna tro om världslig makt och ära, utan om att ta kontrollen över den egna kroppen. Riket utgörs av kroppen, själen, viljan och karaktären. Viljan är ens svärd, men kampen kan vara svår. För att nå målet som består av självbehärskning och uthållighet, är gymnastik en bra övning.¹¹¹

Små käcka dikter kan också innehålla moraliska och hälsoframbringande råd. *Ett gammalt råd* handlar om att barnen bör skölja tänderna lika ofta som händerna.¹¹²

Skolköksregler är regler som tidningen anser att varje hem borde ta åt sig. Hur barnet betar sig i skolan kan också vara ett ideal angående hur det sedan bör ske i hemmet. Det är klara, praktiska råd som anges. Ett stycke i reglerna sammanfattar dem väl, ”Var flitig, sparsam, punktlig, ordentlig, rask i allt!”¹¹³

Det ges en del exempel på berättelser om hur barnen även i leken är skötsamma och renliga av sig. I *Mormors lilla jungfru* städar och tvättar den lilla flickan när hon leker med sina dockor. Hon vill ta efter sin mormor och själv bli en duktig husmor.¹¹⁴ I tidningen kan man också uttyda försök till att få barnen att röra på sig och göra något

107 FB 1892:20.

108 FB 1893:02.

109 FB 1895:25.

110 FB 1893:13.

111 FB 1896:30.

112 FB 1895:12.

113 FB 1895:07.

114 FB 1892:30.

nyttigt på sin fritid, t ex. *Hopplekar*¹¹⁵ Speciellt under vintern finns möjligheter till att använda sin fantasirikedom och hitta på saker. Efter läxorna och göromålen är det viktigt att barnen får komma ut i friska luften och röra på sig. I *Begagna fritiden* rätt lyfts betydelsen av en stark och frisk kropp fram. Har man inte det duger man inte till som vuxen och definitivt inte som gammal.¹¹⁶ Den rätta sysselsättningen kan också resultera i en liten slant.¹¹⁷

Barn som exemplifierar vad som är bra och vad som är dåligt finns det också. *Snygge-Kalle och Snuske-Pelle* visar på hur ett dygdigt och ordentligt barn ska bete sig, för ingen vill nog riskera att bli som ”Snuske-Pelle”. ”Renhet älska bör hvar man, då han lycklig blifva kan, ren på ytan, ren till själen, ren från hjässan ner till hälen” lyder diktens centrala budskap.¹¹⁸ Berättelsen *En egoist* visar också på hur elaka barn bara såg till sin egen njutning. Adam rökte, drack och åt bakelser medan hans mor svalt i stugan. Han slutade också ensam och övergiven. ”Det man sår i ungdomen, det får man skörda på äldre dagar” är nog så passande.¹¹⁹

Att just vara ren till själen är viktigt. En ren kropp visar på kärleken till Gud.¹²⁰ Det är viktigt att det inte kommer några fläckar på den rena barnsjälen genom syndiga tankar och ord. Det påtalas allvarsamt i *Källan*.¹²¹ *Herren är vår hälsa* visar dock på att det bästa sättet att hålla sig frisk är att vara god mot Gud och sina medmänniskor. För det är Gud som besitter den största läkekraften.¹²²

Det finns ett flertal berättelser som språkar för nykterheten. I *Ett strå till stacken* blir pojken uppmanad av sin far att rädda mänskligheten från alkoholen. De måste få slippa att slava under begäret. Fastän barnet är litet kan den göra mycket, precis som myran.¹²³ I *Ett samtal om Sverige* påtalas betydelsen om att gå med i en nykterhetsförening. Annars är man ingen värdig ättling till ens berömda förfäder.¹²⁴ Det finns även varnande exempel på hur alkoholen kunde orsaka död och sorg.¹²⁵

Propaganda mot cigarrettrökning är inte heller så svårt att tyda. Pojken Karl menar att ”cigarrökningen verkar alldeles som kräpplulver” när han låg där i sängen, sjuk efter att ha tjuvrökt. Hans föräldrar var dock kloka och tyckte att han hade fått bestraffning nog. I stället skickades han till en slöjdskola. Där fick han både lämpligt och hälsosamt arbete.¹²⁶

Miljön som barnen befinner sig i ses också efter. Lämpligast är så klart den rena och hälsosamma lantmiljön. Stadsbarnen ses bleka och klena. Orsaken till det ligger mycket i att de inte får inandas den rena lantluften. De bor i kvava gator och i trånga, osunda gårdar. Det finns däremot lyckliga barn som får åka ut på landet över samma-

115 FB 1893:19. Se även *Att klippa pappersdockor* FB 1893:09 och *Läxan först och leken sedan* FB 1894:19.

116 FB 1893:09.

117 Se t. ex. *En god inkomstkälla* FB 1894:29.

118 FB 1896:05.

119 FB 1894:23.

120 Se t. ex. *Till småbarnen* FB 1892:03, *Hvarför stråla Majas ögon?* FB 1892:25.

121 FB 1896:03.

122 FB 1894:14.

123 FB 1892:12.

124 FB 1896:14.

125 Se t. ex. *En fiende* FB 1893:03.

126 *Lille Karl* FB 1894:14. Se även *Till slöjd* FB 1895:39.

ren. Där ges de möjligheten att ta del av naturens skönhet och även stärkas till karaktären.¹²⁷

Barnen skulle alltså stärka både karaktär, kropp och själ. Ingenting skulle försummas utan det var viktigt att de tänkte efter hela tiden. Allt som barnen tidigare gjort utan att ha ägnat det en tanke, skulle nu ges större uppmärksamhet. De skulle bada på rätt sätt, andas och äta riktigt samt ha kontroll över sin kropp och hållning. Barnen skulle även ha en ren själ som inte svärtats ner av synd. En tillförlitelse till Gud var även den bästa medicinen. Kroppen sågs som ett verktyg och den skulle hållas stark och frisk i vuxen ålder. Därför var det viktigt att den inte förstördes av alkohol eller cigaretter, som bara verkade nedbrytande. Lek och fritid skulle inte heller ske utan någon eftertanke. De skulle begagnas och göras så optimala som möjligt. Ett nyttigt resultat av det man hade gjort skulle uppvisas. Barnen gavs störst chans att utveckla alla viktiga kvaliteter ute på landsbygden och mådde egentligen inte bra i den osunda staden. Det behövdes också rätt styrning hemifrån och överseende från föräldrar och vuxna för att få in barnet på rätt väg i livet.

På vilket sätt handlade förnuftiga vuxna?

I många berättelser är det fadern eller modern som i skymundan hjälper barnet på rätt väg. De låter barnet få känna att den klarat något själv och därmed stärks i sin självkänsla. I *En liten körsven* låter fadern sonen få tro att det är han själv som styr hästens framfart, fastän fadern egentligen har kontroll över situationen.¹²⁸ En trygg hand som vänligt hjälper barnet att möta det som han tycker känns jobbigt, är av stor betydelse.¹²⁹

Föräldrarna uppmuntrar i många fall barnen att visa kärlek till sin nästa och följa Guds bud. I *Ack, om jag vore stor!* lär föräldrarna barnet att vara stor och duktig innebär att kunna bortse från det egna behoven och i stället tänka på sina medmänniskor.¹³⁰ Förnuftiga vuxna är även kärleksfulla och omtänksamma mot andras barn. De tar in dem eller hjälper dem med lite mat och kläder, fastän de själva kan ha det kärvt och fattigt. Deras handling kan i många fall lära barnen mer än en förmaning.¹³¹ En vuxen kan även vara ett gott exempel på en kristen som arbetar hårt och förlitar sig på Gud.¹³²

Kärleken som föräldrarna visar kan ibland tyckas hård för barnen. Om barnen ej når upp till föräldrarnas förväntningar blir de vuxna ledsna och besvikna. Har de dessutom varit riktigt elaka är bedrövelsen ännu större. Det är även tungt för barnet att se vilken skada den har orsakat genom att vara elak. En bra förälder tror dock alltid på barnets förmåga att bättra sig. En moder kan glömma och förlåta om hon ser en bättring som väntar.¹³³ Ibland behöver barnen få en tillsägelse och i vissa fall även en

127 Se t. ex. *Litet sommarprat till barnen* FB 1892:27, *Hartass* FB 1895:08 och *Kycklingarna* FB 1896:01.

128 FB 1892:02.

129 Se t. ex. *Svens första dag i skolan* FB 1892:26.

130 FB 1894:13. Se även *Att blifva stor* FB 1892:14 och *När jag blir stor!* FB 1892:14.

131 Se t. ex. *Per och prinsessan* FB 1892:09, *En liten skolkamrat* FB 1892:22 och *Bönhörelsen* FB 1894:07.

132 Se t. ex. *Bästa stället för en tiggare* FB 1892:22.

133 Se t. ex. *Lofdagen* FB 1892:06 och *Vid myrstacken* FB 1896:19.

kännbar bestraffning.¹³⁴ I *Din moder* är det en vuxen man som talar om för barnen att uppskatta deras mödrar. För just den strängheten som hon kan visa är bara ett bevis på hennes kärlek och det bör man ej glömma.¹³⁵ En sann moder finns även alltid vakade över sitt barn och är alltid närmare än vad man tror.¹³⁶

Föräldrar verkar även som medlare och skiljedomare. Bråkande syskon och kamrater måste lära sig att se vad som egentligen är av betydelse och inte bråka för småsaker. Nej, de måste bli sams och älska varandra. Barnen kommer alltid till insikt om hur illa de har betett sig och visar stor ånger. Det är då ett tecken på att de har lärt sig sin läxa och blir förlåtna.¹³⁷

Föräldrarollen kan också vara bunden till läraren. I många fall blir barnen förundrade över föräldrarnas stora kunnighet och förmåga att vara logiska. Föräldrarna, eller det kan även vara en mor- eller farförälder, hjälper dem då att komma underfund med läsandets, räknandets eller skrivandets mysterium.¹³⁸

Det finns även vuxna som ska verka i avskräckande exempel. I flera av de fallen är det barnen som visar sig klokare än dem. Små sagor och berättelser vill visa på människans enfald. *Litet eller mycket* handlar om gubben som alltid ville ha mer. Den som gapar efter mycket dock... Exemplena vill visa på hur materiella ting aldrig kan göra en människa lycklig.¹³⁹ *Stubb-Lotta* handlar faktiskt om en flicka som blir såld (!) av sin fattiga mor, men det är faktiskt inget som nöden ens ska kunna få en förälder att göra. Pengar kan aldrig ersätta kärlek.¹⁴⁰

Även här kommer den skadliga alkoholens verkan in. I *Ett strå till stacken* får pojken se hur illa de vuxna som dricker betar sig. Deras ohyfsade och genanta agerande är verkligen inget som pojken önskar ta efter.¹⁴¹ Det är däremot aldrig för sent för en människa att ändra sig, oavsett om personen är barn eller vuxen.¹⁴²

Föräldrar behöver inte alltid ha varit dygdexempel genom hela sitt liv. De vill ofta lära barnen av sina egna misstag så att de slipper göra om dem.¹⁴³ *En tiggares historia* handlar om den sorgsne tiggaren som berättar om sitt liv för en förbipasserande. Han växte upp under goda förhållanden, men han satte aldrig värde på det utan slösade och var obetänksam. Priset han fick betala var skam och ett liv på gatan. Han ber dem nu sätta värde på sitt liv och handla förnuftigt.¹⁴⁴

För att barnen ska växa upp till ideala vuxna är det viktigt att de anammar de dygder som föräldrarna lär ut. Exemplena är många. En av viktigaste egenskaperna som

134 Se t. ex. *Två små rymmare* FB 1894:09.

135 FB 1893:11.

136 Se t. ex. *Skridskorna* FB 1894:04.

137 Se t. ex. *Systrarna* FB 1892:18, *Det största af allt* FB 1893:16 och *Strid och frid* FB 1896:38.

138 Se t. ex. *Den stygge tjufven* FB 1893:22, *Den sista skoltimmen* FB 1894:09 och *Att läsa* FB 1895:27.

139 FB 1894:28. Se även *Den som vore rik!* FB 1893:06 och *En folksaga* FB 1894:19.

140 FB 1892:23.

141 FB 1892:13.

142 Se t. ex. *De tio arbetarne* FB 1893:26.

143 Se t. ex. *Lyckospindeln och latmasken* FB 1893:24 och *Kasta inte sten, den kommer igen* FB 1895:03.

144 FB 1894:28.

barnen ska ha, är att vara arbetsam och förtjäna sitt uppehälle.¹⁴⁵ Genom ett ärligt arbete känns förtjänsten alltid mycket bättre också.¹⁴⁶

Goda föräldrar lär även sina barn att tala sanning, även om det ibland kan ha sitt pris. Ett typexempel är modern i *Den röda tråden*. Hon säger, ”Släpp ej tråden, barnet mitt! Vi kunna ju kalla den sanningens röda tråd. Släpp den ej, utan låt den ständigt löpa genom dina tankar, ord och handlingar under hela ditt lif”.¹⁴⁷ I många fall kan det innebära en hård prövning för barnet att hålla sig till sanningen, men vilket visar sig vara rätt beslut ändå.¹⁴⁸

Att få sitt barn att inte bara tänka på sig själv är centralt.¹⁴⁹ Den lille pojken som så gärna ville blir hjälte och få ära och berömmelse genom att döda de elaka och inte vara rädd för någon, fick bannor från sin morfar. Det som pojken hade glömt var att en sann hjälte fruktar Gud och synden. Det är det som åtskiljer en hjälte från en tyrann.¹⁵⁰

Egenskapen mod är också betydande. Sonen har berättat om den feqa pojken i klassen som inte vill ta sig an kamraternas utmaning. Sonen får lära sig av sin mor att ”[...] han [den feqa pojken] var den ende, som hade *mod att göra rätt, fastän kamraterna skrattade och gjorde narr af honom härför*”. Fastän de andra går gemensamt åt ett håll, får man inte tveka att välja den sanna vägen, trots att det kan kännas motigt och ensamt.¹⁵¹

De vuxna har även på sitt ansvar att lära barnen att vara glada och tacksamma för det de har. En människa kommer inte längre i livet om hon ständigt önskar något annat och inte är nöjd med det hon har. Personen i fråga slutar bara bitter och ensam.¹⁵²

Det ges även ett exempel på ett barn som hela tiden satte andras väl framför sitt eget, att han dog i glömskan av sig själv. Hans moder hade sett så många elaka och bråkande barn att hon önskade att hennes son aldrig skulle bli sådan. Önskan slog in, men det gjorde även att pojken inte hade tid för sig själv när han blev sjuk och därför dog han.¹⁵³

De vuxnas huvudsakliga uppgift var att utrusta barnen med rätt egenskaper och normer så att de kunde bli landets kommande generation av dygdiga svenskar. De vuxna skulle själva vara dygdexempel som barnen kunde efterlikna. Det fanns dock de vuxna som inte alltid varit genomgoda, men de skulle nu lära barnen av sina misstag och se till att det inte upprepades. En bra förälder fanns alltid till hands för barnet och förklarade och lärde ut hur saker och ting fungerade i livet. De skulle visa kärlek och omsorg för egna och även andras barn. Om det krävdes fick de även aga barnen, om det var det enda sättet barnet skulle kunna komma till insikt om sitt misstag. Det skulle ske i all välmening och för barnets eget bästa. Förebilder fanns inte bara inom familjen och den närmsta kretsen, utan också i historien.

145 Se t. ex. *Pelle Rask* FB 1892:09 och *Såpbubblorna* FB 1895:39.

146 Se t. ex. *Äppeltjufvarna* FB 1896:16.

147 FB 1892:05.

148 Se t. ex. *En riktig karl* FB 1892:10.

149 Se t. ex. *Skriva rätt och tänka rätt* FB 1895:24.

150 *En liten hjälte* FB 1895:36.

151 *Mod* FB 1896:34.

152 Se t. ex. *En missnöjd gosse* FB 1895:11 och *Tvenne samtal* FB 1895:13.

153 *Sagan om den lille gossen, som glömde sig själf* FB 1893:20.

Hur användes historien som normerande?

Det ges ett antal berättelser om olika kungar som framställs som goda, rättvisa och generösa. Lämplig kung väljs ut för att personifiera just en eller ett par direkta egenskaper. Kungens agerande och kvaliteter ses som dygdemönster och är eftersträvansvärda. I *Pelle Rask* belönar Karl XIV Johan pojken som har visat sann arbetslust och trohet till landet.¹⁵⁴ Kungens goda sida framhävs naturligtvis. Framför allt var han alltid gudfruktig och skulle aldrig våga trotsa den himmelske kungen.¹⁵⁵ Karl XII framställs som pålitlig, sannfärdig, men också djärv och modig.¹⁵⁶ Det finns även sägner där kungen uppskattar fyndighet och rappa svar som får honom att förundras.¹⁵⁷ Den kungliga humorn som de trots allt förfogar över ska inte föraktas. Det påvisade att de ändå var som vanliga människor ibland och därmed kunde det vara lättare att identifiera sig med dem.¹⁵⁸

Sedan finns det vissa kungar som intar en särställning och som ges större utrymme. I dikten *Wasaminnets* ses Gustav Vasa som landsfadern vars minne ska hedras. Sista strofen lyder; ”Jag vet ej- hur jag söka vill, En bättre svensk än han. Dock kanske Svea en gång till

Hans like föda kan!”¹⁵⁹ Berättelser ges också om hur män riskerade sina liv bara för att rädda sin älskade monark.¹⁶⁰ De monument som senare kungar har uppfört över honom beskrivs också i *En utflykt i Dalarna*.¹⁶¹ Gustav Vasa var även av betydelse för vår tros framväxt och etablerande.¹⁶²

Den kung som jämföras med Gustav Vasa är hans ättling Gustaf II Adolf. Det är främst hans arbetsamhet som observeras och visar på hans stora betydelse för landet.¹⁶³ Hans hjälteanda efterhärmas av barns lek i *Trettioåriga kriget och vargarne*. Trots att det utspelas i lek går det ändå att ana en nypa allvar.¹⁶⁴ Även till denna kung hyste folket aktning. Trots att han var ny som regent under Kalmarkriget, kämpade folket hårt för honom.¹⁶⁵

I en tidning som tydligt uppskattar framstående författare och deras verk, är det inte så konstigt att en del av dem särskilt uppmärksammas. *Carl Anton Wetterberg*, även kallad Onkel Adam, var barntidningen *Linneas* skapare. Just hans kärlek till barnen var föredömlig. Likaså sägs det att han sådde ett frö till sanning och dygd.¹⁶⁶ *Viktor Rydberg* ses också som en förebild i och med hans kamp för mänsklighetens väl. Han ansåg att människan alltid förde en kamp mot självskheten. Söks däremot det som är viktigt, så lär man finna frihet, sanning och skönhet.¹⁶⁷ Andra svenskar än just

154 FB 1892:10.

155 *Carl XI i Åhus prästgård* FB 1893:31.

156 *Han kom!* FB 1893:37. Se även *Karl XII* FB 1893:20.

157 *Kungen och mjölnarens Pälle* FB 1893:30.

158 *Hertigens klocka* FB 1894:12.

159 FB 1896:20.

160 *Hans Våghals* FB 1896:20.

161 FB 1892:20.

162 *En jämförelse* FB 1892:16. Se även *Uppsala möte* FB 1893:08.

163 *Gustaf II Adolf* FB 1892:35.

164 FB 1895:12.

165 *En krigsbragd* FB 1896:40.

166 FB 1892:11.

167 FB 1895:37. Se även *Anders Fryxell* FB 1895:09.

författare skrivs det också om. *John Ericsson* var uppfinningsmannen som förutom sin uppfinningsrikedom, även besatt stort tålamod och kärlek till andra.¹⁶⁸ *Pojken Louis De Geers historia* handlar om hans barndom och hur han uppfostrades till känsla för lag, rätt och ansvar.¹⁶⁹ Även utländska män, som varit ett gott exempel för hela världen och varit av betydelse också i Sverige framträder i tidningen. *Kristoffer Kolumbus* visar på upptäcktsresandets betydelse för kunskapen om vår värld.¹⁷⁰ Förebildliga kristna män som var vän med barn och fattiga, beskrivs också.¹⁷¹

I historien är det inte bara betydelsefulla män som intar en särställning, utan även betydande historiska platser. *Visby* ska t ex visa på dess spännande förflutna och de medeltida drabbningarna. Det ger även en bild av de tappra visbyborna och deras förebildliga kärlek för sin stad.¹⁷²

Barnen ska även lära sig om tidens förändring och landets utveckling. *1842 – 18 juni – 1892* heter ett stycke som rör svenska folkskolans jubileum. Den gångna tiden beskrivs så att skolbarnen ska inse hur bra de har de nu med en riktig skola. Möjligheterna ges att lära sig och det bör barnen också ta vara på. ”Nytta af de kunskaper, man inhemtar i barnaåren, uppskattar man tillfyllest sällan förr än då, när man i det praktiska lifvet börjar finna, huru oumbärliga de äro.” Det handlar om att lära sig av en tid, som ändå inte är så avlägsen.¹⁷³

Kristendomens historia och dess betydelse, berörs i olika sorters berättelser.¹⁷⁴ Sägner är nerskrivna om helgon som offrade sig själva för att den kristna tron skulle bli etablerad, t ex *S:t Botvid*.¹⁷⁵ *Sagan om Sanct Göran och draken* vill även den visa på hur godheten segrar.¹⁷⁶ *Vid Birkas strand* beskrivs kristendomens första tid i Sverige med dess bekymmer men också framgångar.¹⁷⁷ *Fornnordisk berättelse* visar på vägen från hedniska blodsfejder till kristlig försoning.¹⁷⁸

Det är inte bara kristna kämpar eller kristen tid som beskrivs. För att ge en större förståelse till Guds män ges även *Bilder ur klosterlifvets historia*.¹⁷⁹ Barnen ska även lära sig av ännu äldre tid. *Något litet ur Nordiska gudasagan* tas upp och får utrymme i ett flertal nummer.¹⁸⁰ Det nordiska vikingalivet kan även det visa på män som är lämpliga förebilder och även dem som verkligen inte är det. Oavsett tid så leder svek alltid till olycka.¹⁸¹ *Från svunna tider* är en serie som beskriver svenskarnas inträde i landet och hur deras möda och arbete gett framsteg. De ger insikt i våra förfäders vardagsliv, livsuppfattning och vanor. Det kan vara bloddrypande berättelser som framställs, men ofta är de också sedelärande. Deras kamp och strävanden har ändå gett re-

168 FB 1893:28.

169 FB 1893:04. Se även *Några korta antydningar om Mannen Louis De Geers historia* FB 1893:06.

170 FB 1892:32. Se även *Thomas Edison* FB 1895:24 och *D:r Fridtjof Nansen* FB 1896:25.

171 Se t. ex. *Charles George Gordon* FB 1894:30 och *Benjamin Franklins kaj* FB 1896:11.

172 FB 1894:09. Se även *Nyköpings slott* FB 1893:07.

173 FB 1892:15. Se även *Ett julkalas för fyrtio år sedan* FB 1892:42 och *För åttio år sedan* FB 1894:27.

174 Se t. ex. *En jämförelse* FB 1892:16 och *Långfredagen* FB 1893:14.

175 FB 1895:07.

176 FB 1893:18.

177 FB 1896:04.

178 FB 1893:07.

179 Se t. ex. FB 1895:11.

180 Se t. ex. FB 1892:18.

181 *På orätt stig* FB 1894:03.

sultat för vår tid och vi har dem att tacka för mycket, sägs det. ”Låt oss därför, kära barn, tacka Gud, att han låtit oss födas under en tid, då människorna i vårt land lefva under så gynnsamma förhållanden, som de nuvarande.”¹⁸²

Den svenska kulturen och naturen beskrivs i nostalgiska termer. Många berättelser vill visa på svenskarnas rika arv och uppmana dem att älska och värna om det. I *Bilder från Dalarne* skapas ett förtroligt förhållande till bygden i beskrivningen.¹⁸³ *På Skansen* tas Artur Hazelius upp som den sanne fosterlandsälskande mannen som ville bevara det gamla och genuina.¹⁸⁴ Det handlar om ett arv som måste förvaltas och samtidigt ta lärdom ifrån. I *Landsflykt* beskrivs smärtan av att tvingas lämna det trygga fädernes land.¹⁸⁵

Genom att beskriva betydande kungar, författare och speciella personer skulle alla viktiga egenskaper och karaktärsdrag samlas och ge ett prägtigt ideal till barnen. Historiska platser och händelser skulle också beskrivas för att visa på landets dramatiska och lärrika arv. En större närhet till landet skapades genom att förknippa det med hembygden och det egna hemmet. Äldre tider beskrevs ofta med tanke på att barnen skulle få ett perspektiv på tillvaron. De skulle därmed lära sig att uppskatta sin situation och tid mycket bättre. De skulle känna tacksamhet till förfäders slit och bättre vilja förvalta deras resultat. Genom sagor och sägner presenterades historien på ett roligt och spännande sätt, som troligen gjorde den lättare att ta till sig.

Delsummering

Folkskolans barntidnings utgåvor mellan 1892 och 1896 gav många exempel på exemplariska men även mindre exemplariska barn. Egenskaper som betonades och upphävdes var ärlighet, arbetsamhet, förnöjsamhet, ansvarstagande och oegennyttia. Barnen skulle förstå vikten av att inhämta kunskaper och uppskatta skolan. Som rättfärdig kristen och svensk visade man även vördnad inför allt mänskligt liv och skadade aldrig någon levande. Ofta visas dessa karaktärsdrag i ett fattigt barn som ändå var rik i sin människokärlek. Barnen skulle också fostras till fosterlandsälskande svenskar som skulle kämpa för sitt land och kung. Genom att ta sig an de eftersträvansvärda egenskaperna visade sig personen som redig svensk och gav därmed sitt land ära. Hur det gjordes skilde sig om man var pojke eller flicka. Hos dem uppskattades olika egenskaper. Pojkarna skulle t ex vara hurtiga medan flickorna skulle vara fromma. Det kommande släktet skulle även kroppsligen vara starka och friska. Varken kroppen eller själen skulle svärtas ner och försvagas.

Föräldrar och andra betydande vuxna i barnets närhet skulle se till att barnen ledes in på livets rätta bana. De vuxna skulle själva verka som sunda förebilder, men också lära barnen om sina misstag som de gjort, så att barnen skulle slippa göra om dem. Just att uppfostran av barnen skedde på ett korrekt sätt var av stor betydelse. Många berättelser visar att precis som en sund kropp byggdes upp under barndomen, skapades även människas karaktär. Med rätt uppfostran hade barnet då alla möjligheter till att bli en förnuftig vuxen och svensk.

182 Se t. ex. FB 1896:09.

183 FB 1895:22. Se även *En utflykt i Dalarne* FB 1892:24 och *Om Borgholms slott* FB 1892:28.

184 FB 1893:22.

185 FB 1893:37.

De historiska förebilderna skulle också verka uppmuntrande för barnen. De svenskar och även utländska exempel som det skrevs om verkade gemensamt för skapandet en idealbild av en god människa. Barnen skulle också eftersträva att bli som dem. Just den svenska historien och förebilderna närde också den fosterlandskärlek som barnen skulle hysa. Det skapade en större närhet och förankring till landet. Barnen skulle genom att lära känna sin historia och rika kulturarv, känna tacksamhet till sina förfäder och vilja förvalta det de efterlämnat.

Period 2 – Folkskolans barntidning 1910–1914.

Hur skilde tidningen på skötsamma och ouppfostrade barn?

”Man kan icke älska människorna utan att älska djuren och allt levande, man kan icke rätt älska något i världen utan att älska Gud”¹⁸⁶

Så lyder ett stycke skrivet av Zacharias Topelius. Det var genomgående även i förra undersökningsperioden, men betonas även i denna. Att just ta hand om djuren och behandla dem väl är viktigt. Vi klarar oss inte heller utan deras hjälp. Det finns berättelser om de barn som föregår med gott exempel som älskar och tar hand om djuren.¹⁸⁷ Det speciella förhållandet som kan skapas mellan människa och djur, exemplifieras också.¹⁸⁸ Det ges även exempel på de barn som själva blir straffade efter att ha betett sig illa mot djuren.¹⁸⁹

Den levande jorden och naturen är något som ges större utrymme i denna period. I *Gretas trädgård* lär flickan sina kamrater att ha en egen odling och trädgård, vilket ger både nyttiga grödor samt prydnad och ett trevligt hem.¹⁹⁰ I *En saga om jorden* liknas jorden vid en moder som tar hand om sina barn och tryggar deras uppväxt. Den lille pojken lär sig av sagan att aldrig rycka upp en blomma eller bryta av en kvist i onödan.¹⁹¹ Omsorgen om skogen och dess invånare ges exempel på i *En saga om skogen*.¹⁹²

Att älska sina medmänniskor och Gud, som Topelius manade till, finns också i berättelser i denna undersökningsperiod. Hjälp åt dem som bäst behöver den, exemplifieras i *Ett under*. Genom dotterns omsorg och förtröstan ges hon av ett under tillgång till mat som räddar moderns liv.¹⁹³ Att bära sina egna motgångar med gott lynne och i stället se till andras väl, betonas i *Julängeln*.¹⁹⁴ *Vänlighet* heter en kort berättelse om en fattig och föräldralös flicka. Trots hennes svåra tillvaro är hon alltid glad och vänlig mot alla och hela byn ser på henne som en drottning. Tidningens läsare uppmanas att

186 FB 1914:23.

187 Se t. ex. *Vi och djuren* FB 1910:24, *Peter Omöjlig* FB 1914:13 och *En djurvän* FB 1914:13.

188 *Riska* FB 1913:06.

189 Se t. ex. *Hur det gick för Åke i skogen* FB 1910:13, *Metmask och Latmask* FB 1911:23, även anv. 1893:24, *När Grälle blev kusk och kusken blev Grälle* FB 1911:28 och *Med bössan* FB 1913:26.

190 FB 1913:13. Se även *När köksväxter grönska* FB 1911:12.

191 FB 1911:29. Se även *Prinsessan Teresitas äventyr i skogen* FB 1913:11 och *Margits dröm* FB 1913:29.

192 FB 1912:01. Se även *Blomsterkonungen och hans rike* FB 1911:25.

193 FB 1910:03. Se även *En liten solstråles dagsarbete* FB 1913:13.

194 FB 1911:35.

alla bli likt drottningar i vänlighetens rike!¹⁹⁵ Berättelser om oegennyttan som man kunde läsa i första perioden, används även i denna period, t ex *Det var min dotter Klara*.¹⁹⁶

Kärlek till andra visas också genom den eftersträvarsvärda dygden altruism. Just juletid lockar fram det bästa hos barnen och gör dem till sanna förebilder. De ger av sina egna presenter men är minst lika glada ändå. De har förstått att det är roligare att ge än att få.¹⁹⁷ Ett syskonpar ger också bort sina julklapps-lantar åt den fattiga gumman som inget har över till mat.¹⁹⁸ Även det mindre välbärgade barnet kan komma på sätt att hjälpa andra fastän den egna kassan tryter.¹⁹⁹

Förebildliga barn är de nya scouterna. I förra undersökningsperioden fanns deras egenskaper representerade i de duktiga barnen, men de hade inget riktigt namn på dem som nu. Scoutrörelsen hade kommit till Sverige 1909 och 1911 startades det första förbundet.²⁰⁰ I denna period ges ett flertal sånger och dikter om den duktige scouten.²⁰¹ I *Scoutsång* heter det att ”En scout skall tala sanning, blott sanning först och sist; och har han något lovat, han håller sitt ord förvisst.”²⁰² I *Scout-boys* liknas han vid en rid-dare som modigt möter faran.²⁰³ Det berättas om rörelsen och dess start i England och hur den nu spritt sig till bl.a. Sverige. En riktig scout är omtänksam mot sina medmänniskor och alla levande varelser. Han strider mot ”[...] själviskhet, djurplågeri, fula ord, svordomar, lögn och feighet – det är något det!”²⁰⁴

Denna period lägger till skillnad mot första perioden, vikt vid de kungliga barnen. Med flera bildporträtt förstärks deras betydelse. Den dåvarande prinsen Gustav Adolf porträtteras iförd uniform i *Svenska arméens yngste löjtnant*. Glad och rar tycks han vara.²⁰⁵ En liten gardist blir han också i *Vår yngste gardist*.²⁰⁶ Att vara rediga exempel på snälla lekkamrater är också *Prins Lennart och prinsessan Ingrid*. Likaså här ses de som snälla och glada och visar sin uppfinningsrikedom i leken där de klär ut sig.²⁰⁷

De normer och egenskaper som barnen ska inneha, är i stort sett de samma som i första perioden. Det läggs dock lite större fokus på fosterlandskärleken och hur barnen skulle kämpa för kung, hemland och arv.²⁰⁸ Dikten *Fastän jag liten är* betonar möjligheten av att ändå kunna tjäna sitt land. Genom att vilja lära sig nya saker, ger det en vinst för landet. Sedan kommer personen vara stor nog att stå värn för förfädernas

195 FB 1911:27.

196 FB 1910:05, även anv 1895:31.

197 Se t. ex. *Julminnen* FB 1912:05 och *Julklapparna* FB 1913:03.

198 *Kvastgumman* FB 1912:04.

199 Se t. ex. *Bata-Lisas färglåda* FB 1911:09.

200 *Norstedts uppslagsbok*, 12 uppl, Stockholm 2000, s. 1142.

201 Se t. ex. *En liten ”scout”* FB 1911:30, *Scouten* FB 1912:19 och *Boy-scoutsång* FB 1912:33.

202 FB 1912:11.

203 FB 1911:23.

204 *Något om scout-boys* FB 1911:23.

205 FB 1910:30. Se även *Två käcka ryttare* FB 1910:18 och *Våra små prinsar* FB 1911:15

206 FB 1913:32. Se även *De yngsta i konungabacken* FB 1914:01.

207 FB 1913:30. Se även *Prins Lennart* FB 1912:26.

208 Se t. ex. *Svenska gossars sång* FB 1912:07, *Upp med fanan!* FB 1912:10, även anv 1892:01, *Till en gosse* FB 1912:14, även anv 1892:37, *Sång* FB 1912:16, *Nyårsklockorna* FB 1914:01, *För fädernas land* FB 1914:03, *Vår flagga* 1914:19, *Sång om Sverige* 1914:29, *Den gul och blå* FB 1914:30 och *Barnens bön för fäderneslandet* FB 1914:30. Denna periods samlade berättelser och dikter som syftar till patriotism är 18 stycken jämfört med elva.

mark.²⁰⁹ Även *Vill du försvara ditt land?* menar att genom att hedra sin fader och moder, vara duktig i skolan, hålla rent, inte svära och ljuga så försvarar barnen sitt fosterland.²¹⁰ Barnen är även de vuxnas förhoppning inför en lycklig framtid.²¹¹ Andra berättelser som fanns med i första perioden är användbara även i denna. *Kungens tjänare* visar på hur en präktig svensk pojke offrade sig själv när det gällde kungen och fosterlandets bästa.²¹²

Ett flertal berättelser ges om hur svenskar flyttar till Amerika, men ofta återvänder till sitt hemland. De speglar den samtida debatten om utvandringen.²¹³ *När Karl-Johan skulle flytta till Amerika* handlar om hur pojken kom till insikt om det egna landets skönhet och trygghet.²¹⁴ *Stugan och herrgården* är en liknelse om Sverige och Amerika. Det handlar om de svenskar som sökte sig något mer och bättre, men som i stället fick hemlängtan. De lär sig att vara nöjda med det de har och istället bruka och bevara sin kära gamla stuga.²¹⁵

Det finns direkta uppmaningar och ideal till barnen även i denna period, vilka skall göra dem till framstående svenskar.²¹⁶ *Det är vackert att vara hövlig* ger raka råd om hur man bör bete sig både i hemmet, skolan och borta. ”*Hövlighet kostar intet men uträttar mycket*” sägs det.²¹⁷ *Du skall icke svärja* har blivit viktigare att ta upp, det var något som knappt betonades i tidigare nummer. Det är en stor synd, det lockar t.o.m. på djävulen att komma. Det trasar sönder det svenska språket och personen i fråga visar att han är rå och ohysad.²¹⁸ Barnen ska även lära sig att inte ljuga och stjäla. *Det stulna gummit* handlar om en flicka som tog ett radergummi av en rik kamrat. Det ursäktar inte beteendet, utan det visar bara på att barnet har blivit en osäker människa. Slutklämmen lyder; ”Om oärligheten icke skadar den bestulne, skadar den likväl dig själv”.²¹⁹ Att vara sparsam och tänka på framtiden är också viktigt.²²⁰

Allvarsord till Sveriges barn! är en viktig förmaning om att nu i krigstider underlätta bekymren för mor och far. Barnen ska spara på det de redan har och vara nöjda och tacksamma för det de får. De ska även vara snälla och lydiga och slutligen bedja för landet.²²¹

Likt förra perioden finns här samma slags förmanande berättelser. Uppmaning till arbetsamhet ges både i realistiska berättelser och i sagor. *I Röda korset* ges exempel på

209 FB 1911:16.

210 FB 1914:01. Se även *Lyckans trådar* FB 1911:19.

211 Se t. ex. *Till Sveriges barn!* FB 1913:02 och *Till Sveriges ungdom* FB 1913:29.

212 FB 1912:07, tidigare anv 1892:38. Se även *Pelle Rask* FB 1912:09, tidigare anv 1892:09 och *En liten hjälte* FB 1913:35, tidigare anv 1895:36.

213 Ahlqvist, s. 12 f. Efter sekelskiftet 1900 går uttalanden om utvandringen i mer negativ riktning. Emigrationsutredningen tillsätts 1907. Samma år bildas Nationalföreningen mot emigrationen.

214 FB 1911:02. Se även *Återvunnen* FB 1914:07.

215 FB 1914:25.

216 Se t. ex. *Till en ung flicka* FB 1910:29, *Arbetsglädje* FB 1911:33, *Korta sederegler* FB 1913:11 och *Väx!* FB 1914:16. I förra perioden är dock de flesta uppmaningarna inbäddade i berättelser, förutom de patriotiska dikterna.

217 FB 1910:21. Se även *Hövligheten* FB 1914:29, *Finkänslighet* FB 1911:33 och *Tålmod* FB 1911:34.

218 FB 1913:23.

219 FB 1912:09.

220 Se t. ex. *Våra önskningar och deras förverkligande* FB 1912:03 och *En ett-öring* FB 1914:23.

221 FB 1914:19.

barn som syr för Röda korset och av kärlek till det egna landet.²²² Ett flertal barn lär sig glädjen av ett gott arbetsresultat och ändrar inställning till den tidigare så tunga plikten.²²³ Att göra något slarvigt eller halvfärdigt gör inte heller någon glad, utan det straffar sig bara i längden.²²⁴ *När solen kom in* handlar om hur den yngsta dottern fick syskonen att inse glädjen av att göra ett gott arbete och göra en annan glad, i detta fall modern. Självisheten hade förmörkat hemmet, men nu var det både ljusare och mer innehållsrikt.²²⁵ I *Skogshäxans våld* lär sig prinsessan att "[...] den är vackrast som är ödmjukast och arbetar för andra och inte tänker på sig själv".²²⁶

Det finns flera exempel på barn som är duktiga och visar vad de går för. I *Den fatige gossen och den rike lorden* håller sig pojken till sanningen och vägrar att svära, trots att elaka pojkar slår och sparkar honom. Pojken blev också en förträfflig människa i framtiden.²²⁷ Det duktiga barnet är även nöjt med sin lott i livet. I *Älvans silversko* sägs det att förnöjsamheten är den största lyckan i livet.²²⁸ Belöning väntar även den som kämpar och inte är missnöjd och otacksam.²²⁹ Är undertecknad dessutom skötsam och ordentlig blir den aktad och omtyckt av alla.²³⁰ Barn som av någon anledning skadat sig och hamnat på sjukhus visar sig starka och tålmodiga och verkar förebildligt för andra barn.²³¹

Barn som betar sig egoistiskt, men som sedan kommer till kännedom om sitt misstag och ångrar sig, ges flera exempel på.²³² Pojken i *Gossen, månen och den underbara örten* ville nå månen genom att klättra upp på en speciell planta. Hans skuldbörda hade dock växt i och med att han hade försummat sin mor och bara tänkt på sig själv. När han skulle klättra upp var hans börda för tung för plantan och pojken fick bittert ångra sig.²³³ Barn som är elaka och orättvisa mot föräldrar eller syskon, får lära sig sin läxa och uppskattar sedan värdet av en kärleksfull familj.²³⁴

Att barnen är just tanklösa är vanligt. *Tvenne rymmare* gav sig ut på äventyr utan att berätta det för föräldrarna. De gick vilse, men efter stor förtvivlan hittade de äntligen hem. Skammen och hungern var straff nog tyckte fadern som förstod att barnen ångrade sig.²³⁵

Odygdiga pojkar heter en serie som återkommer i flera nummer. Elaka var de direkt inte, utan ville muntra upp alla. Dock uppskattade inte alla deras upptåg. Ofta kunde det ha gått riktigt tokigt förstod de efteråt, och gjorde aldrig om sina misstag.²³⁶

222 FB 1910:03.

223 Se t. ex. *Gulddosan* FB 1910:01, *Lilla Märta* FB 1911:32, *Arbetsglädje* FB 1911:33, *Prinsessan och vattvällingen* FB 1911:33 och *Pojken som gick sin väg* FB 1912:25.

224 Se t. ex. *Den svarta fläcken* FB 1910:33, *Gubben på berget* FB 1912:03, *Till Amerika* FB 1912:18 och *Den lille bokbindaren* FB 1913:21

225 FB 1914:11.

226 FB 1914:06. Se även *Sagan om Skomakar-Lisa, som ville bli vacker* FB 1911:03.

227 FB 1912:23.

228 FB 1910:23. Se även *En man* FB 1910:06.

229 Se t. ex. *Féens skrin* FB 1912:20 och *En hjälte* FB 1911:13.

230 *Kalle i Enbacken* FB 1914:15.

231 Se t. ex. *Gossen från arbetarstugan* FB 1910:29 och *Julen på sjukhuset* FB 1914:33.

232 Se t. ex. *Den grå sporttröjan* FB 1910:05 och *Lill-Nisses fettisdag* FB 1913:10.

233 FB 1911:12

234 Se t. ex. *Den rätta kompassen* FB 1914:02 och *Tvillingsystrarna* FB 1914:25.

235 FB 1911:19.

236 Se t. ex. FB 1913:12 och 1914:16.

Berättelser påtalar också allvarliga saker skulle kunna hända, om inte barnen ändå haft tur.²³⁷

Att alltid önska sig mer, är inte heller någon bra egenskap. Det visar bara på egoism och en önskan att vara bättre än andra och det går aldrig väl.²³⁸ I *Erik stolt ihåg och Karin rosenfager* fick prinsen som tidigare varit äregirig och alltid måste vara den främste, lära sig vad som är av större vikt. Ett gott hjärta som Karin besatt hjälpte honom och sopade undan all avund och hat.²³⁹

I denna period finns också en åtskillnad mellan könen, men som beskrivs mer direkt. Det gäller främst kommande yrkesroller som skiljer barnen åt. I *Vad skall man bli?* säger pojken att han vill bli general och slå fienderna, eller kanske en professor. Lilla Lisa vill däremot bli sjuksköterska vilka är så snälla och vackra.²⁴⁰ I en annan berättelse säger en pojke att han önskar bli lantman, den andra ingenjör och den tredje vill bli statsminister. Systemen, hon vill bli en liten fru som städar och lagar mat.²⁴¹ I *Till en ung flicka* uppmanas flickan att växa upp stark, att stå fast och vara förnöjd, tjäna andra samt att bedja.²⁴² I *Gossen, som ville bliva god i sitt hjärta*, beskrivs ett samtal i ett klassrum. Flickorna säger att de vill bli sömmerskor eller herrskapsjungfrur. Pojkarna ser sig hellre som kuskar, lantbrukare, lokförare eller fabriksarbetare.²⁴³

Barnen skulle alltså ha respekt inför allt liv, vilket innefattade både människor, djur och växtlighet. Att hedra Gud visade barnet bäst genom att vara en rättfärdig kristen medmänniska som tänkte på andra och inte var självisk. Berättelser gavs för att visa på att andras lycka var den största glädjen och lönen. Förebildliga barn var nu scouterna som både dikter och berättelser hyllade. I dem fanns alla eftersträvsvärda egenskaper som alla barn borde inneha. Även kungabarnen beskrevs och gav tillsammans med patriotiska berättelser en större koncentration vid fosterlandet och kärleken som skulle hysas till det. Att det i slutet av perioden utbröt krig i Europa gjorde att förmaningarna skärptes till barnen. De skulle nu vara extra snälla mot sina pressade föräldrar och hjälpa till ordentligt. De skulle även be för fosterlandets väl. Likt den tidigare perioden var förväntningarna olika på barnen beroende på om de var pojkar eller flickor. Här visades skillnaden inte bara i egenskaper utan i kommande yrkesroller. Flickorna sökte sig till ofta till omvårdande yrken medan pojkarna ville bli ingenjörer och dylikt. Dock fanns anvisningar till barnen, som inte lade vikt vid kön. Utan de skulle värna för en kommande stark generation, vilket nästa stycke visar.

Hur skulle barnen uppfostras till hälsa och hygien?

Denna period tar i stort sett upp samma saker som i period 1. Dock är råden lite mer vetenskapliga. Just kroppen och dess funktion ges större utrymme. I årgång 1913 påbörjas en serie som först kallas *En berättelse om en stat, över vilken du själv regerar*. I senare nummer kallas den endast för *En stat som du själv är herre över*. Den första

237 T. ex. *Klockstenen* FB 1910:28, *Den olydiga Brita* FB 1911:23, *Lasse och Masse* FB 1913:25 och *Flinka-ben* FB 1914:24.

238 Se t. ex. *Drömmen* FB 1910:11 och *Lisa, som ville vara fin* FB 1913:07.

239 FB 1910:36.

240 FB 1910:24.

241 *Skymningsprat* FB 1912:03.

242 FB 1910:29.

243 FB 1912:27.

berättelsen påtalar vikten av att vara frisk. Då orkar barnet hjälpa till hemma, hänga med i skolan och tävla friskt i lekarna. Att vara frisk gör en också snäll och glad och det smittar av sig på andra. Kroppens uppbyggnad och funktion beskrivs, där cellerna liknas vid små flitiga arbetare som arbetar som en krigshär mot bakterierna. Blodkärlssystemet blir en järnvägsräls och hjärnan och nervsystemet blir styrelsen över kroppens invånare.²⁴⁴ Behovet av frisk luft är betydelsefullt så att cellerna får syre. Den inandade luften måste också vara frisk och hälsosam. I ett litet rum förbrukas luften snabbt. Därför är det bäst att emellanåt komma ut i friska luften. Ett duktigt barn ska dock hjälpa sin mor med att hålla hemmet rent och dammfritt. Barnen bör även akta sig för att gå till biografen eller att sitta inne och läsa för mycket där luften är dålig, nej, ut och spring uppmanas det!²⁴⁵

Författaren upplyser också barnen om solens betydelse och hur mycket gott den gör oss. Vi är lika beroende av den som växterna och träden. Platser dit solen ej når förblir fuktiga och mörka och främjar bara bakterier och ohälsa.²⁴⁶

Vikten av att tvätta sig för att hålla sin kropp sund och frisk behandlas också. Varje morgon bör påbörjas med en kraftig skrubbing av kroppen. Lite kallt kan det kännas, men det är bara hälsosamt! Sommarbaden är också nyttiga för kroppen, dock bör det ske med försiktighet. Att vara förständig är det viktigaste, det bör barnen lära sina kamrater.²⁴⁷

Betydelsen av att äta rätt för att kroppen ska kunna må bra påtalas i ett annat stycke. Mat behövs till förbränning så att kroppstemperaturen hålls uppe och för att vi ska kunna orka arbeta. Maten magen serveras måste också vara bra för matsmältningen.²⁴⁸ Det sägs att den som slarvar med maten eller inte äter ordentligt vanvårdar sina stackars arbetare i kroppen. För mycket eller fel sorts mat är inte heller bra. Kaffe sägs vara ett rent gift för kroppen, snask och småätande är inte heller bra. För är man inte snäll mot sina arbetare gör de uppror i form av kväljningar och kräkningar!²⁴⁹ Att ta hand om sin kropp och hålla den ren är som sagt viktigt. *Tvätta, tvätta liten hand* uppmanar barnen att tvätta den lilla kroppen och göra den lika ren som själen.²⁵⁰

Skolköksregler fanns även med i förra perioden och manar till att hålla både sig själv och sakerna omkring sig rena.²⁵¹ Barnen ska också lära sig att inte spotta på golv eller i trappor.²⁵² För att värna om kroppen ska man inte heller slösa en massa pengar på godis eller cigaretter. De sparade pengarna kan komma till bättre användning i framtiden och ge något som personen i stället verkligen behöver. Snasket kan smaka gott för stunden, men ger ofta en sur eftersmak.²⁵³ *Segern* handlar om pojken Ejnar som lyckades stå emot trycket från kompisgänget och slutade röka och vara familjen till last.²⁵⁴

244 FB 1913:27. Se även FB 1913:33 och *En bakteries äventyr* FB 1910:02.

245 FB 1914:05.

246 FB 1914:13.

247 FB 1914:17.

248 FB 1914:29.

249 FB 1914:33. Se även *Gretas trädgård* FB 1913:13.

250 FB 1912:28.

251 FB 1910:13, även anv 1895:07.

252 *Det är vackert att vara hövlig* FB 1910:21.

253 Se t. ex. *Spara* FB 1910:29, *En rolig dag* FB 1911:28 och *Den lille bokbindaren* FB 1913:21.

254 FB 1913:34.

Betoning av nykterhet och avhållsamhet är också typiskt här. Alkoholen kan åstadkomma kroppslig och själslig skada hos både den som dricker och de som råkar ut för personen.²⁵⁵ *En modig gosse* beskriver den redige gossen som själv startade en nykterhetsförening. Trots att han och hans kamrater blev hånade och förföljda av pojkar på skolan, stod de fasta i sitt beslut. De kom sedan att vinna barnens aktning.²⁵⁶ Just medlemskap i en nykterhetsförening värderas högt.²⁵⁷ *Den första striden* beskriver nykterhetsföreningens snöbollskrig mot kung Alkohol och hans anhängare. Beklagligt nog förlorade de mot dem och pojken Nisse grät bittert för modern. Förnuftig mor som hon var, sade hon honom: ”Kung Alkohol är mycket mäktig och stark, och den, som strider emot honom, får börja striden många gånger om, innan han kan övervinna honom och förstöra den starka fästning, han har rest åt sig bland människorna.” Det är viktigt att inte förlora modet vid första nederlaget.²⁵⁸ *Urarva* handlar om hur man kan ärva både rikedom och skulder, men även anlag. Ett arv som många pojkar och flickor sitter inne med är fröet som heter rusningsbegär. Ingen är säker för det och därför bör alla undvika att dricka. Det sägs att det står i bibeln att en drinkare aldrig kan ärva Guds rike och det är den största förlust en människa kan göra.²⁵⁹

Leken är aldrig bara lek, utan den ska ske med eftertanke så att den ger antingen kroppen eller huvudet något att arbeta med. I *På lediga stunder* sägs det just att ”även leken kan väcka eftertanke och giva nyttiga lärdomar”.²⁶⁰ *Olles trähäst* är ingen vanlig berättelse, utan uppmanar samtidigt barnen att rita av de olika momenten som beskrivs.²⁶¹ Sedan finns det även korta berättelser så som *Friluftsläk* som ger förslag till lekar och roliga aktiviteter.²⁶²

Även här påpekas den mer hälsosamma lantmiljön gentemot staden. I *Sandviks-Barbro* berörs landet kontra staden och där flickan valde tryggheten och naturskönheten på landet i stället för den spännande staden.²⁶³ I *Sommararbete* beskrivs glädjen att få komma bort från stadens damm och kvalm och i stället få komma ut på landet och ta del av sol och frisk luft.²⁶⁴

Ett mer vetenskapligt synsätt på kroppen började nu framträda. Processer som pågår i kroppen uppmärksammades och det gavs råd om hur den bäst underhålls. Kroppen kräver tillförsel av mat, sol och frisk luft för att arbeta bra. Därför blev det mycket viktigt att man inte skadade kroppen genom att dricka, röka, äta onyttigheter eller dricka kaffe. Många satt inne med det skadliga arvet som kräver alkohol. Man skulle därför vara mycket försiktig och inte utsätta sig för risken. Lekarna skulle inte heller ske utan eftertanke, utan barnen skulle ägna sig åt lekar som var lärorika och nyttiga. Även i denna period betonades fördelarna med den hälsosamma landsbygden jämfört med staden. Feriebarn som fick komma ut på landet över sommaren mådde alltid

255 Se t. ex. *Om rusdryckerna* FB 1914:17 och *När solen kom in* FB 1914:11.

256 FB 1912:15.

257 Se t. ex. *Eriks stora syster* FB 1910:21.

258 FB 1911:24.

259 FB 1911:26.

260 FB 1910:03. Se även *Små trädgårdsmästare* FB 1911:07.

261 FB 1913:05.

262 FB 1914:29.

263 FB 1912:04.

264 FB 1913:17. Se även *Mitt lilla vita lamm* FB 1913:28.

mycket bättre av det. En förnuftig förälder hjälpte barnet att bli hälsosamt och förståndigt, men dennes funktion var även större än så.

På vilket sätt handlade förnuftiga vuxna?

Likt perioden 1 är det här de vuxnas ansvar att se till att barnen växer upp till duktiga svenskar. Viktiga egenskaper ska läras ut så att de sedan kan stå starka i sig själva och vara lämpliga representanter för landet. I *Far och son* lär fadern sin son självbehärskning. Han hade själv haft häftigt lynne som ung, men det hade bara straffat sig.²⁶⁵ Lika viktigt som att man är snäll och omtänksam mot sina medmänniskor, ska även djur och natur vårdas. Vuxnas egna berättelser eller sagor om hur Guds skapelse missköttes, får barnen att inse sitt misstag och därmed vilja ändra sig.²⁶⁶ Att vara nära vän med barnet innebar också att den tog efter den vuxnes beteende. I *Harry och jag* beskrivs en vänskap som tog yttring både i slöjdsalen och i fiskebåten.²⁶⁷

De karaktärsdrag som ges störst utrymme är vikten av att vara ärlig. I *Män emellan* lånar fadern pengar till sonen och hans kamrat så att de skulle kunna betala av sin skadegörelse. Han var mest glad över att pojarna hade berättat sanningen och nu var villiga att ta sig an sitt straff. Det stärkte även banden mellan sonen och hans fader.²⁶⁸ Det sägs att när barn eller äldre personer ljuger lockar de fram ett troll. ”Det trollet heter *lögn* och *osanning* och finnes sorgligt nog överallt.” Genom att hålla sig till sanningen tar man livet av trollet.²⁶⁹

De vuxna ska även uppmana till flitighet. Barnen ska genom flit sträva efter att nå det vackra målet kunskap.²⁷⁰ För att göra ett så bra arbete som möjligt finns föräldrarna med för att ge goda råd och lära ut knep.²⁷¹ Även i denna period är oegennyttan väldigt viktig. Föräldrarna uppmanar barnen att tänka på andra och ge av sitt överflöd till dem som behöver det bättre. Det gäller dock inte stränga förmaningar till barnen om hur de ska handla, utan föräldrarna rör sig mest i bakgrunden och får barnen att själva ta initiativ.²⁷² I *Solstrålar* finns ett direkt tilltal till barnen som säger att de i framtiden och kommande arbetsliv, bör sträva efter att sprida så mycket glädje omkring sig som de kan. Det kommer att kännas som ett värmande avbrott i livets slit för andra, men också glädja en själv.²⁷³ Att lära andra om att vara osjälvisk, kan även ge lärdom för en själv. De kan då ordna till sitt misstag och få förlåtelse även de.²⁷⁴

De vuxna vet också när barnen behöver en tillrättavisning eller kännbar bestraffning. De förstår även när barnet själv har straffat sig tillräckligt med dåligt samvete.²⁷⁵ Det kan föreligga hot om aga, men det är inget som ges i denna period.²⁷⁶

265 FB 1910:11. Se även *Tag dig i akt* FB 1913:06.

266 Se t. ex. *Kasta inte sten, den kommer igen* FB 1910:10, tidigare anv 1895:03, *Metmask och latmask* FB 1911:23, tidigare anv 1893:24 och *Prinsessan Teresitas äventyr i skogen* FB 1913:11

267 FB 1914:34.

268 FB 1910:15.

269 *Också en saga* FB 1912:34. Se även *Den svarta fläcken* FB 1910:33.

270 *Vad ska man bli?* FB 1910:24.

271 *Den lille maskinisten* FB 1914:15.

272 Se t. ex. *Julminnen* FB 1912:05.

273 FB 1912:19. Se även *Spelmannen* FB 1913:19.

274 *Hem till mor* FB 1914:03.

275 Se t. ex. *Till Amerika* FB 1912:18.

276 Se t. ex. *Tvenne rymmare* FB 1911:19.

Barn som varit oärliga mot sina föräldrar och sedan varit nära att råka ut för en hemsk olycka, slipper bestraffning. För när ett liv står på spel, är upplevelsen nog för att barnen ska ta sitt förnuft till fånga och inte göra om snedsteget.²⁷⁷

Det ges även exempel på förebildliga kristna vuxna. Det kan t ex handla om att se efter det fattiga barnet som behöver ens hjälp eller bara hysa den medmänskliga kärleken. Det ska visa på att Jesus tar skepnad i alla slags behövande människor och kärlek till alla är kärlek till honom.²⁷⁸ En sann kristen utför även sina livsuppgifter med noggrannhet, trohet och kärlek. Vad barnen bör lära sig är att ”även den minsta sten i en byggnad är behövlig och är till gagn, när den fyller sin bestämda plats”.²⁷⁹ Det ges även samtida exempel på kristenligt sanna gärningar. *Från ”Barnens dag”* talar om hur insamling och försäljning har skett till förmån för fattiga och sjuka barn. Där har sympatiserande människor kunnat skänka sitt bidrag och därmed värvat om den svenska ungdomen.²⁸⁰

Nytt för denna period är betonandet av monarkernas och högt uppsatta personers roll som exemplariska svenskar.²⁸¹ I *Vår drottning* beskrivs drottningen Viktoria som en tröstens ängel som finns där för främst de sjuka barnen.²⁸² Vid deras bortgång har deras karaktärsdrag uppmärksammats och betonats. Det ger en känsla av att de som gjort goda gärningar, kommer att saknas och bli ihågkomna länge.²⁸³

En ny vinkel på vad en sann svensk är, är den som älskar sitt land och inte ger upp hoppet på det. Det berättas om dem som lämnat landet för att åka till Amerika, men som sedan ångrat sig och insett vilket misstag de har gjort.²⁸⁴ I oroliga tider då krig pågick var det viktigare än någonsin att man stod till förfogande för sitt land och kämpade för att trygga dess säkerhet.²⁸⁵

Alla vuxna var inte så kloka och förnuftiga som kunde önskas. Genom att beskriva de mindre önskvärda egenskaperna hos dem, skulle barnen undvika att själva bete sig så. Den egenskapen som tycks vara värst är den ständiga önskan efter något mer och bättre. Den som aldrig är nöjd med det den har, blir heller aldrig lycklig.²⁸⁶ Dock finns även hos äldre rum för förvandling och ny syn på livet. I *Det största på jorden* lär sig prinsen att det största inte är rikedom och makt, utan att äga kärlekens ljus.²⁸⁷

Man ser även här en koncentration kring de vuxna som vägledare, pedagoger och förebilder för barnen. De skulle lära barnen nyttan av att vara ärliga, oegennyttiga och arbetsamma. De skulle även förklara betydelsen av att se efter alla Guds skapelser och vårda dem. I denna period hade de vuxna kommit närmare barnen. De kunde vara vänner eller bundsförvanter med dem. De skapade inte heller ett stort avstånd mellan dem genom att ge kroppslig äga. Utan de litade mer på barnen egen förmåga att skilja mel-

277 Se t. ex. *Den rätta kompassen* FB 1914:03 och *Flinka-ben* FB 1914:24.

278 Se t. ex. *På julafton* FB 1911:36, *Låt icke Jesusbarnet gå förbi!* FB 1912:35 och *Lagman Algot och hans tiggargår* FB 1913:34.

279 *Den gamle lantvärnsmannen* FB 1912:25. Se även ”Prov” FB 1913:30.

280 FB 1913:25.

281 Se t. ex. *Teresia, änkehertiginnan av Dalarna* FB 1914:17 och *Vår nya ärkebiskop* FB 1914:31.

282 FB 1912:21.

283 Se t. ex. *Änkedrottningen Sophias död* FB 1914:01 och *Änkehertiginnan av Dalarna* FB 1914:31.

284 Se t. ex. *Återvunnen* FB 1914:07 och *Stugan och herrgården* FB 1914:25.

285 *Allvarstid* FB 1914:36.

286 Se t. ex. *Sagan om guldärtorna* FB 1910:08, *En folksaga* FB 1910:18, tidigare anv 1894:19, *Den lata skräddaren* FB 1913:22 och *Det snåla värdfolket* FB 1914:16.

287 FB 1911:32.

lan rätt och fel. Vuxna som kristna förebilder som visar människokärlek och givmildhet gavs det exempel av. Deras handling skulle verka mer tilltalande för barnen än deras förmaningar. Här betonades också kungafamiljen mer. Deras dygder och egenskaper upphöjdes och manade till efterliknande. Inte bara de samtida kunglighetererna gavs spaltutrymme, utan även historiska.

Hur användes historien som normerande?

Det som särpräglar denna periods användande av historien, är alltså ett större bruk av kungligheter och dess medhjälpare. Det rör olika monarker och tidsepoker, men det handlar alltid om deras egenskaper och hur de har varit betydande representanter för Sverige.²⁸⁸ Krigshistoria glorifieras och beskrivs så att stolthet ska väckas.²⁸⁹ Gustaf II Adolfs känsla för rätt och belöning till trogna underståtar beskrivs.²⁹⁰ Hans kommande storhet betonas också i *Gustaf Adolfs vaggvisa*.²⁹¹

Vissa monarker upphävs på andras bekostnad. I *Trollens skatter* är det drottning Kristina som anklagas för att ha riskerat den protestantiska läran samt rikets pengar och egendom. Dock kom ”nådige konung” Karl X Gustaf och styrde upp allt.²⁹² Under jubileumstider utges även spännande berättelser. Tapperhet och mod visades bl.a. av fältherren Magnus Stenbock vid slaget vid Helsingborg då han avvärjde danskarnas anfall.²⁹³ Han förde sedan över kriget till Tyskland enligt Karl XII:s befallning. Sverige kämpade för att behålla sitt stormaktsvälde, men trots seger vid Gadebusch kunde det inte påverka att väldet föll. Dock påvisade det en bragd utförd av svensk kraft.²⁹⁴

Medeltida skildringar visar också på framstående kvinnor. *Drottning Margareta* beskrivs som en kvinna med ”gott hjärta, stark, redlig vilja och en kraft, som mycket hastigt gjorde henne till sin makes [kung Håkan Magnusson] rådgivare och medhjälpare”. Hon regerade efter sin makes död och satt som förmyndare åt sin son. Kalmarunionen, som samlade Sverige, Danmark och Norge under en krona, sägs vara hennes största bedrift.²⁹⁵ Hennes far Valdemar Atterdag och hennes egen barndom beskrivs likaså.²⁹⁶ Kalmarunionen och dess kommande drabningar och uppstickande personer, berättas det också om. Riksföreståndaren Sten Sture d.y. och hans hustru Kristina Gyllenstierna beskrivs föredöligt i och med deras ädla kamp mot danskarna och försvaret av det egna landet.²⁹⁷

288 Se t. ex. *Riksdagens högtidliga öppnande i rikssalen* FB 1910:05, *De kungliga porträtten* FB 1912:07, *Pelle Rask* FB 1912:09, även anv 1892:09, *Kung Oscar II* FB 1913:04 och *Drottning Kristinas jakt* FB 1913:35. Kvantitativt är de inte många fler, 16 stycken jämfört med 14 i första perioden. Koncentrationen kring dem är däremot större jämfört med annat historiematerial.

289 Se t. ex. *Sverige och den stora striden vid Leipzig* FB 1913:29.

290 *Gustaf Adolf vid Vittsjö* FB 1912:15.

291 FB 1912:29.

292 FB 1913:08.

293 *Magnus Stenbock och segern vid Helsingborg* FB 1910:07.

294 *Segern vid Gadebusch* FB 1913:03.

295 FB 1912:31.

296 *Kung Valdemar och lilla Margareta* FB 1912:31.

297 *Kristina Gyllenstierna och Kristian II* FB 1912:33.

Samtidens kungafamilj beskrivs också och hyllas. Att kungabarnen även prenumerade på *Folkskolans barntidning* gjorde ju inte saken sämre heller.²⁹⁸ Kungafamiljens egenskaper och gärningar betonas och framställs som eftersträvansvärda.²⁹⁹

Även i denna period ges det utrymme åt erkända författare, deras insatser för landet och betydelse. *Esaias Tegnér* och hans egenskaper, speciellt hans fosterlandskärlek och kunskapsörst beskrivs.³⁰⁰ Självklart betonas även *Zacharias Topelius* och hans betydelse för barnen.³⁰¹ Här ges t.o.m. utrymme åt en kvinnlig författare, nämligen *Anna Maria Lenngren*. Hennes kvickhet och ironi uppskattas, men hon gav även prov på kvinnlighet sägs det.³⁰² Ett fåtal utländska författare ges lite utrymme också, bl.a. Jules Verne.³⁰³ Likaså ett par utländska föredömliga män som befann sig utanför skrivandets arena.³⁰⁴

Andra framstående svenskar skildras också, bl.a. naturvetenskapsmän och uppfinnare.³⁰⁵ Här skildras även en kvinnas liv och betydelse. Fredrika Bremer och hennes strävan att göra något bra för andra, speciellt kvinnorna, berättas det om. Det sägs att hon ärade det svenska namnet och gjorde det vidtalat i fjärran länder.³⁰⁶ Inte bara enskilda personer uppmärksammandes, utan även en förening, *Röda korset*. Sverige var en av de första stater som gick med i Röda korset, och arbetet mellan både rika och fattiga, för nödställdas väl, ses mycket eftersträvansvärt. Svenska sjuksköterskor hade utgjort viktig hjälp under krigstid. Flickor uppmanas även att i fredstid arbeta i Röda korset tjänst, med att sy t ex.³⁰⁷

Det berättas om vårt land och dess unika särprägel och skönhet. Det är hembygden som svensken alltid älskar och söker sig tillbaka till. Arbetet krävs dock för att landet och arvet ska vårdas och omhändertas.³⁰⁸ Även det svenska folket är speciellt. I *De olympiska spelen* visade svenskarna sin styrka och uthållighet och vann många segrar, trots att de var så få jämfört med andra större nationer. Det skapade även en samhörighet och stolthet bland det svenska folket. ”Alla kände vi att vi, att vi äro släkt och höra ihop.” Det gav även hopp om en sund och hurtig ungdom som skulle kunna bli sitt lands stolthet, bara de ville.³⁰⁹

Avlägsen tid beskrivs, dock ges det inte alls lika mycket utrymme som i första perioden. *Berättelsen om Sankt Botvid* beskriver en av de första som förkunnade den kristna läran. Han vann genom sina predikningar och sitt rättskaffens leverne över mångas hjärtan. Trots sin osjälviskhet, föll han offer för en ond människa.³¹⁰

298 *De kungliga porträtten* FB 1912:07.

299 Se t. ex. *Änkedrottningen Sophias död* FB 1914:01.

300 FB 1910:08. Se även *Johan Ludvig Runeberg* FB 1910:17 och *Johan Olov Wallin* FB 1911:16.

301 FB 1910:25. Se även *Vid Topelius grav* FB 1913:25.

302 FB 1913:15.

303 *En minnesstod åt Jules Verne* FB 1912:04. Se även *Frederick Marryat* FB 1912:23.

304 *Röda korset och Henry Dunant* FB 1910:12 och *Tycho Brahe* FB 1913:05.

305 *Blomsterkonungen och hans rike* FB 1911:25. Se även *Kristoffer Polhem* FB 1911:31. Skulptören *Johan Tobias Sergel* nämns också som bevis på svensk skicklighet FB 1914:11.

306 *Några dagar på Årsta* FB 1913:32.

307 Se t. ex. FB 1910:18 och 1911:07.

308 *Vårt land* FB 1911:10

309 FB 1912:19.

310 FB 1914:14. Fornnordiska myter eller berättelser om svenskarnas första tid i landet finns inte med alls.

I utlandet finns också folk med svenska rötter. Fastän de bott på annan ort under generationer, har de inte glömt det svenska språket. Det är ett nog så stort bevis för den svenska segheten!³¹¹ *På vikingafärd* heter en berättelse, men den beskriver inte vikingatiden, utan bara en sjöfärd på Vättern och dess sevärda eller historiska orter.³¹² Det ges fler exempel på historiskt betydande platser. *Kärnan i Helsingborg* ses som en klenod från äldre tid och som beskriver en historia.³¹³ *Visingsö* skrivs det också om och dess historia från svunna tider och spännande öden.³¹⁴

Historien behövde dock inte bara beröra äldre tider. *När Greta fick Folkskolans barntidning – för tjugo år sedan* beskriver flickans glädje av att få den nya tidningen i handen.³¹⁵ Under 1912 och 20-årsjubiléet kom det små minnen från den första utgivningen. Det första tomtebrevet som Quint författade finns med för att visa på vilken stor sak det var när en tidning som alla hade råd att läsa, kom ut.³¹⁶ Tider som bara var för någon generation sedan, exemplifieras och visar på hur mycket hårdare livet då var. Just lärandet och skolgången var annorlunda, och det var inte givet att alla kunde skriva och räkna. Barnen uppmuntras till att inhämta all kunskap som ges dem, men även efter skolgången fylla på förrådet.³¹⁷

Som tidigare nämnt är det stora bruket av kungligheter, från olika tidsepoker, typiskt för denna period. Det särskiljs ännu mer i och med att kvinnor också gavs utrymme. Drottning Margareta framställdes med uppskattande ord, likaså författaren Anna Maria Lenngren samt kvinnokämpen Fredrika Bremer. Sverige och dess folk betonades också mer. Svenskarnas insatser i Röda korset var stora. Landet var unikt, vackert och tryggt. Även det svenska folket var ett speciellt släkte, uthålligt och hembygdsälskande. Det lades inte så stort fokus vid äldre historia, som sägner eller mytologiska berättelser. Utan det gällde mest det som inte låg så lång tillbaka i tiden. Det gav en större reflektionsmöjlighet och utsikt att uppskatta samtiden bättre.

Sammanfattning och analys

Här ges resultatet av frågeställningarna i en sammanställning. Det gäller alltså två perioder som både har sina likheter och skillnader. Period 1, åren mellan 1892 och 1896, påtalade vikten av att inneha de rätta egenskaperna. Dessa beskrevs i berättelser som utspelades både i realistisk miljö och i sagans värld. Det kunde vara både utomstående samt föräldrar och betydelsefulla vuxna som fick barnen att anamma dygderna. För att få in barnet på livets rätta bana kunde de vuxna använda sig av förmaningar, straff, avskräckande exempel eller själva bete sig illa. Det var även ett indirekt sätt att berätta för föräldrarna hur de skulle agera. De egenskaper som framhävdes var ärlighet, arbetsamhet, förnöjsamhet, oegennyttan och ansvarstagande.

Barnen skulle även förstå nyttan av skolan och möjligheten de hade att kunna inhämta kunskap. De skulle bli goda kristna medborgare som värnade om sina medmänniskor och djuren. Ett förebildligt barn som ofta framträdde var det altruistiska fattiga

311 *Svenskarne i Ryssland* FB 1911:03.

312 FB 1912:21.

313 FB 1911:25. Se även *På kapellbacken* FB 1913:19.

314 FB 1913:07.

315 FB 1912:10.

316 *Tomtebrev* FB 1912:10, även anv 1892:01.

317 *Från gångna tider* FB 1913:25 och *För 50 år sedan* FB 1914:07.

barnet som var nöjd med sin lott och gav av det hon kunde. Duktiga svenskar skulle barnen också bli och kämpa för sitt land och kung. De tjänade sitt land olika beroende på om de var pojkar eller flickor. Barnen skulle hålla sig inom sitt handlingsområde och inte bete sig som den av motsatt kön. Det var viktigt att få en stark och frisk ungdom som sedan skulle utgöra den kommande generationen svenskar. Därför var också förmaningarna om hur de skulle stärka kroppen flera. Alkoholens nedbrytande tendens förkunnades. Fritiden skulle utnyttjas på bästa sätt och lekarna skulle vara praktiskt inriktade.

Förebilder ur historien samlades för att ge en komplex bild av vad det innebar att vara en sann svensk. Exempel hämtades ur äldre historia, t ex den nordiska mytologin, tiden vid kristendomens införande och betydande tider med mäktiga kungar. Det kunde även gälla personer som nyligen varit i livet, så som författare och vetenskapsmän. Genom att känna sitt förflutna och kulturarv skulle barnen även vilja göra det bästa av framtiden.

Tiden mellan 1910 och 1914 lärde ut samma sederegler. Det var fortfarande viktigt att se efter Guds skapelse, här gavs även den levande jorden betydelse. Barnen skulle fortfarande vara nöjda med sin lott och inte underskatta generationers slit. Att se till andras väl och inte bara sig själv, exemplifierades väl. Dock behövde det inte längre vara det fattiga barnet som visade rätt anda och gav av sitt överflöd, utan här var det ofta barn som hade det lite bättre ställt som delade med sig. Det är möjligt att det berodde på den till viss del höjda levnadsstandarden.

Under denna period etablerades scoutrörelsen och dess medlemmar fick stå som förebilder för de svenska barnen. Deras strävan efter ärlighet, värnandet om alla levande varelser och kamp mot det onda, sågs som beundransvärt. Kungabarnen uppmärksammades också och gavs ett gott anseende. Över huvud taget var det större fokus vid det svenska kungahuset, vid den svenska historien och kulturen och vad som särpräglade det svenska folket. Barnen skulle lära sig att kämpa för sitt land, kung och arv och det kunde de göra genom att vara duktiga och äga rätt egenskaper.

Betoningen av landet som det trygga och likt hemmet hade också sin bakgrund i den dagspolitiska frågan om faran med utvandringen till Amerika. Dessutom utbröt det i slutet av perioden ett världskrig som gjorde att förmaningarna skärptes och betonade vikten av att barnen skulle vara duktiga och hjälpsamma i hemmet. De skulle även hedra sitt land och bedja för dess välgång. Äldre historia gavs inte samma utrymme, den nordiska mytologin fanns inte med alls. Istället betonades mer nyligare tid, där även skolan och tidningens jubileum berördes. Fortfarande användes författare och vetenskapsmän som exempel på duktiga svenskar.

En stor förändring var användandet av kvinnliga förebilder. De var inte många, men de var i alla fall fler än första perioden, som inte hade med några alls.

Period 2 lade en större vetenskaplighet i sina påståenden, främst de om hälsan. I beskrivandet av alkoholens fara, togs arvet och dess betydelse upp. Kroppen beskrevs på ett roligt sätt som en cellstat och det lär ha varit lättare för barnen att förstå budskapet. Det gällde över lag för denna period, språket var lättare och tydligare.

De vuxna hade även kommit närmare barnen, de kunde t.o.m. vara deras jämlikar och vänner. I förra perioden förekom det ibland åga, men det gavs inte här och det minskade klyftan.

Likt förra perioden särskiljdes barnens egenskaper beroende på kön. Här gavs istället för berättelser om hur barnen skulle vara, exempel på berättelser där barnen sökte sig till olika yrkeskategorier. Yrkena var dock förknippade med de egenskaper som barnen skulle besitta.

Vad man kan se här är det faktum att barnen inte betedde sig så som man kunde önska. Industrialiseringen hade gjort att föräldrarna inte hade samma uppsyn över barnen och barnen blev mer självständiga. De hade tid att göra saker som tidigare inte varit möjligt. De fick nu möjlighet att pröva på skadliga nöjen så som alkohol och cigaretter. Dessutom drack de alldeles för mycket kaffe. Det var just stadsmiljön som var farlig och erbjöd dessa materiella nöjen. Det var även en ohälsosam miljö vilket bara försvagade barnen. Istället framhövdes landsbygden, dess rena luft och vackra natur.

En dålig uppfostran kunde ge vanartade barn och det var mycket vanskligt. År 1902 kom också lagen som rörde vanartade och i sedligt avseende försummade barn. Myndigheterna kunde särskilja barnen från sina föräldrar och skolkamrater. Föreningar bildades för att moraliskt påverka de fattiga barnen. De skulle sedan bli duktiga medborgare var det tänkt. Hälsopropagandan hade också växt när man hade blivit medveten om industrialiseringens skadliga påverkan. Ett hygieniskt levnadssätt skulle ge en kroppsligt och andligt sund ungdom. Mjölkdroppen och barnavårdsbyrån visar också på hur barndomen skulle kontrolleras och ses över. Den fritiden som barnen förfogade över skulle ses efter och göras så nyttig och sund som möjligt. Inget skulle försummas. Arbetshem och folkbarträdgårdar hade också grundats under 1800-talets senare del för att just se efter barnens fritid när föräldrarna inte kunde göra det.

Under denna period började alltså *Folkskolans barntidning* ges ut. Förutsättningarna för en sådan tidning hade varit goda. Ellen Key hade framfört mottot om barnens århundrade, de skulle ses som självständiga individer och som de vuxnas likar. En reformering av skolan till en allmän medborgarskola hade Fridtjuv Berg språkat för. Han hade även tillsammans med makarna Hammarlund verkar för en mer demokratisk läsning, vilket hade resulterat i en jultidning. Stina Quint tog fast på gängse idéer och presenterade denna tidning för en bred folkskolepublik.

Mitt syfte var att se ifall tidningen verkade som ett medel i uppfostringsprocessen och om den var mer än god nöjesläsning. Svaret tycks nu vara att så var fallet. I tidningen gavs samma slags besked som de som florerade i den samtida debatten. Tidningen syftade även till att uppfostra hela folket och inte bara barnen. Ett problem fanns, vilket var barnens uppförande. Lösningen var att de skulle anamma rätt slags egenskaper och följa presenterade rättesnören. Tidningen satt inne med dessa svar och var alltså den normbildande gruppen. Den hade en bild av hur idealbarnet såg ut. Dess egenskaper presenterades i form av berättelser, sagor, dikter och råd. De duktiga barnen var ingruppen, för att använda Baumans ord, medel för att föra ut de rätta idealen. De skulle påverka utgruppen, de uppfostrade barnen och få dem att ändra färdriktning. Genom att beskriva utgruppen i negativa termer, skulle ingen vilja bli som dem och istället för att tillhöra ingruppen, hamna ute i periferin. I och med att barnen blev starka i karaktären, själen och kroppsligen skulle de utgöra ett gott material för framtiden. I takt med läkarkårens professionaliserande blev också råden och förmaningarna striktare. Genom att uppmärksamma individen om det rätta sättet att leva, skulle det även bidra till förändringar i samhället i stort och lösa flera problem. Skolan blev

också en aktiv del i den hygieniska uppfostringen. De fick tolkningsföreträdare angående hur barnen skulle fostras i hälsa och det skulle även ge resultat i hemmet var det tänkt.

En oro över hur framtiden skulle te sig kan ses naturligt med tanke på vad som skedde ute i världen. Sverige höll också på att förändras till en mer industriell nation med större fokus på stora städer. För att återkoppla till Bauman, var en förändring i det invanda och trygga en anledning till att man skapade en in- och utgrupp. Utgruppen, vilken då får utgöras av de uppfostrade barnen som blivit fler i och med industrialiseringen, såg man på med misstänksamhet och de gavs skulden för förändringen. För att återfå kontrollen över barnen var det viktigt att deras beteende rättades och att deras fritid övervakades så att de kunde ta del av ingruppens gemenskap.

Målet bestod av, som jag nyss nämnde, en sund och frisk ungdom. De skulle vara goda representanter för Sverige och skulle ära landet och dess föregångare. De skulle motsvara sina föräldrars önsningar och förvekliga deras drömmar. ”Ni Sveriges barn, som än äro små men snart bli vuxna och stora, som mer och mer av de krafter få dem vi, som åldras förlora; den framtid vi hava bakom oss, som hägring för eder sig ter, O, måtte den skänka er det bästa vi drömde inom oss!”³¹⁸ är ett citat som jag verkligen tycker speglar förväntningarna och till viss del kraven man överräckte barnen.

Tidningen speglade också de folkrörelser som etablerades runt om i landet. Idéerna om ökad demokrati och jämlikhet togs fasta på och gavs plats i tidningen. Nykterhetsrörelsen och idrottsrörelsen satte sin prägel på innehållet. Den senare perioden med dess uppmärksammande av en del kvinnor visade också på förändringens vind. Dock kan man tycka att det är lite underligt att kvinnorörelsen inte fick större utrymme, med tanke på att redaktionen med Stina Quint i spetsen, faktiskt engagerade sig i kvinnofrågor.³¹⁹

I båda undersökningsperioderna är det samma mål som hägrar och samma egenskaper som uppskattas. Ur historien skulle det bästa hämtas för att ge en kommande och förhoppningsvis ännu bättre framtid. Vägen dit kunde dock te sig lite annorlunda, likaså förebilderna som man använde sig av. Historiebruket för den första perioden syftade tillbaka till både mytologisk och äldre tid. Den hade sin grund i ett samhällsbehov som ville ha sitt spännande historiska arv. Det är kopplat till nationalromantiken som ville framhäva den nationella egenarten. Det visades i allmogens miljöer och hembygden, vilket bl.a. beskrivandet av Skansen är ett exempel på. De historiska personer som presenterades behärskade också de förespråkade egenskaperna och var därmed goda svenska representanter. Den nationella samlingen som Zander påtalar runt 1900-talet blir tydligare i andra perioden. Den historiska romantiken ersätts med en nyktrare syn och i stället läggs större fokus på landet, det speciella folket som kallas svenskar samt dess förebildliga kungahus. Berättelser ges för att betona det svenska arvet och ansvaret barnen har för det. Skildringar om utvandringar till Amerika ges just för att visa på hur bra borta kan vara, men att hemma i slutändan alltid är bäst. I samhällsdebatten hade just oron ökat med vad som skulle hända med landet om alltför stor arbetskraft utvandrade. Unionsupplösningen med Norge kan också ses som en orsak till att man ville skapa en större koncentration kring Sverige. Som Bauman påpekar var möjligheterna att stärka den nationella imaginära gemenskapen och få ett starkare ”vi” större om man kunde måla upp en stor fiende.

318 *Till Sveriges barn!* FB 1913:02.

319 Svensson, *Läsning för folkets barn*, s. 69 f.

Den senare periodens koncentration vid yngre historia, vardagliga händelser för en 20–50 år sedan, gav också barnen en större möjlighet att uppskatta samtiden bättre. Det målet gällde också äldre historia som presenterades i första i historien. Reflektionsmöjligheterna var nog inte lika stora eftersom det kunde vara svårt att jämföra en tid då Sverige först befolkades med den samtida. Det speglar även det förnöjsamhetsideal som båda perioderna betonade.

Min undersökning har i viss mån förstärkt eller kompletterat tidigare forskning. Palme, som undersökt samma period som jag, såg också en större koncentration vid rojalism och patriotism efter sekelskiftet 1900. Skrivsättet och materialet anser även han blir enklare och mer lättbegripligt fram emot 1914. Det har varit intressant att ta del av andras undersökningar gällande andra tidsperioder i *Folkskolans barntidnings* historia. Ahnland och medarbetare har också ett förändringsperspektiv och påtalat hur materialet på 40-talet blir enklare och närmar sig talspråket. Lindgren har så som jag visat på ett vi- och deperspektiv och skapandet av nationell identitet, fast på 30-talet.

Dessa studier visar på att tidningen följer en liknande utvecklingslinje som jag har uppmärksammat, även under senare delar av 1900-talet. Det var just det som jag saknade i Svenssons undersökning. Hon ville få fram vilka de fostrande krafterna var och hur tidningen sökte få fram ett önskvärt beteende hos barnen. Hon grundar det inte i en helhetssyn och visar inte på vad det skulle leda fram till och vari samhällets vinst låg. Jag har gett en bild av hur man hoppades att framtiden skulle se ut och vilka förväntningar man gav barnen. Jag menar att barnen gavs ansvaret att se till att landet och dess invånare inte förföll. För att släktet inte skulle degenereras var det viktigt att de anammade de rätta dygderna och inte hängav sig åt skadliga nöjen. Den skrämmande förändringen av barndomen som smugit fram, var tvungen att brytas.

En framtida intressant forskning tycker jag skulle vara de ämnesområden som jag sorterade bort. Vad var syftet med att använda sig av djurberättelser? Hur såg man på samtida forskning och vad förmedlade faktaartiklarna för framtidsvision? Intressant hade även varit om man skulle kunna tillämpa mitt tillvägagångssätt på senare perioder och hur det resultatet då skulle se ut.

I vansinnets gränsland

En studie av de normativa gränsdragningarna vid Vadstena centralhospital 1849–1858

Av Björn Ivarsson Lilieblad

Inledning

Sara Persdotter hade känt sig ledsen den sista tiden. Egentligen kunde hon inte minnas när hon sist känt glädje. Förmodligen var det då Lillpären föddes. Ingenting kändes längre särskilt viktigt och visst hade tanken funnits där. Att få sluta finnas till. Det var inte det att det inte fanns någonting att glädjas åt. Men det var som om glädjen inte ville finna fram till henne. Den sista tiden hade allt bara blivit värre. Anders hade flera gånger bannat henne för att hon inte längre skötte sina sysslor. Och visst kunde hon se att det var sant men hon saknade kraften att göra någonting åt det. Inte ens Lillpären hade hon tagit hand om. Hon hade sagt att hon inte ville åka, men prosten hade insisterat på att Sara nog skulle må bra av att komma bort och vila upp sig ett litet tag. Det kunde hon allt behöva. Ingen hade lyssnat på hennes protester. Anders hade packat väskan och hjälpt henne att ta på sig finkläderna. Man måste vara fin när man ska träffa herr doktorn hade han sagt. Så stod hon där, finklädd och med väskan i hand, när grindarna låstes bakom henne. Framför henne låg den vita byggnad som för en obe-stämmd framtid skulle komma att bli hennes hem. Det var det största hus hon någonsin sett.

Historien ovan grundas på ett av de många människoöden jag stött på under mitt arbete med denna uppsats. Då Sara lämnade sin hemmiljö för ett okänt öde vid centralhospitalet var det inte någon vanlig kurresa som företogs. Då hon trädde innanför grindarna till Vadstena centralhospital trädde hon också in i det gränsland där bedömningen av hennes psykiska hälsa skulle komma att ligga till grund för hela hennes fortsatta liv. I vissa fall återvände man efter några månader, i andra fall blev man kvar resten av livet. Det är detta gränsland jag analyserar i den här uppsatsen.

Syfte och frågeställningar

Syfte

Syftet med den här uppsatsen är att undersöka hur gränsdragningen mellan normalt respektive icke-normalt gick till vid Vadstena Centralhospital under åren 1848 – 1858. Vad bedömdes som ett friskt beteende respektive sinnessjukt beteende och på vilka grunder gjordes detta. Jag vill också studera vad som var de officiella målen med verksamheten samt jämföra hur dessa förhöll sig till den praktiska verkligheten.

Frågeställningar

Vad definierades som ett normalt respektive icke-normalt beteende? Varför togs man in på centralhospitalet? Hur gick gränsdragningen mellan vad som uppfattades som

normalt respektive icke-normalt till och på vilka grunder gjordes dessa definitioner? Fanns det några skillnader avseende kön och klass i synen på sinnessjukdomar? Vilka aktörer avgjorde vad som skulle uppfattas som ett sinnessjukt beteende? Vilka mål och intentioner hade man med verksamheten och hur gestaltade sig dessa i det praktiska arbetet?

Källmaterialet

Källmaterialet till den här uppsatsen är hämtat från Birgittasjukhusets arkiv som i dag finns bevarat i Vadstena landsarkiv (VaLA). Till sin form består materialet av både kvarlevor, t.ex. provkursjournalernas personuppgifter och berättande källor bl.a. i form av journalernas beskrivningar av de intagnas sjukdomsförlopp.

Källmaterialet har god historisk närhet då det uteslutande handlar om dokument som tillkommit under arbetets gång vid hospitalet. Detta medför tyvärr att det bara är den myndighetsutövande parten som tillåts komma till tals. Det är med deras ögon de intagna kan betraktas och hur de själva upplevde sin situation kan vi bara gissa oss till. Materialet är därmed tendentiöst.

Trots att den undersökta perioden sträcker sig 150 år tillbaka i tiden är materialet komplett. För att kunna undersöka vad som uppfattades som normalt respektive icke-normalt, har jag använt mig av provkursjournaler, i det här fallet 168 till antalet, samt lika många sjukjournaler och intagningshandlingar. Jag har också använt mig av verksamhetens styrdokument t.ex. ordningsregler och läkarinstruktionen. För att skaffa kunskap om vistelsetiden för patienterna har jag använt mig av årsberättelser för verksamheten.

Provkursjournalerna består av den dokumentation som fördes under provkuren, d.v.s. den prövotid på centralhospitalet då överläkaren skulle utreda om den intagne uppvisade ett sinnessjukt beteende eller ej. Materialets kvarleveaspekter lämnar här information om den intagnes namn, ålder, kön, civilstånd, yrke, intagningsdatum, det datum då patienten skrivits ut eller tagits in vid hospitalet samt diagnos. I undantagsfall har delar av denna information av okänd anledning utelämnats. Därefter följer ofta av en kort sammanfattning av intagningshandlingarna, vilka oftast författats av präst och / eller läkare.

Provjournalernas beskrivningar är delvis av skiftande karaktär men eventuella tidigare sjukdomar, sinnessjukdomens orsaker och ärftlighet, är områden som behandlas. Därefter följer ofta en beskrivning av patientens ankomst till centralhospitalet. Här beskrivs utförligt den intagnes fysiska och psykiska tillstånd. Vikt, längd, utseende samt det allmänna hälsotillståndet refereras och man beskriver också hur patienten lämnar svar på de utredande frågor läkaren ställde till den intagne vid ankomsten. Därefter följer i vissa fall en redogörelse för hur patienten reagerat på olika behandlingsmetoder under provkurstiden. Dessa beskrivningar lämnar uppgifter om vilka behandlingsmetoder som kunde förekomma under den studerade perioden. Tyvärr saknas det i vissa fall systematik i journalföringen och ibland nämns inga behandlingsmetoder alls, medan man i andra fall lämnar mycket fyllig information. Det går alltså inte att utifrån dessa handlingar exakt sluta sig till i vilken omfattning de olika behandlingsmetoderna användes, bara att de faktiskt förekommit. Provkursjournalerna avslutas ofta med ett utlåtande om huruvida personen kunde betraktas som sinnessjuk eller ej. Under den studerade perioden finns journaler för både kvinnor och män bevarade i överläkaren

för den manliga avdelningens arkiv. Sjukjournalerna består av de journalanteckningar som fördes då en patient, efter avslutad provkur, blev inskriven på centralhospitalet. Dessa påminner till form och innehåll om provkursjournalerna. Den främsta skillnaden ligger i att man här kan följa patienten över en längre period. Även här varierar ”fylligheten” i materialet. I de fall patienter bedömdes som obotliga, t.ex. vid fall av fänighet, lämnar journalanteckningarna ofta väldigt lite information.

Journalhandlingarna saknar underskrifter med det finns flera faktorer som pekar i riktning mot att det är överläkare Hjertstedt som står som författare till dessa. En sådan faktor är att det handlar om journaler hämtade ur överläkarens arkiv, vilka med ledning av handstilen till stor del författats av en och samma person. En annan faktor är att journalföring låg inom överläkarens ansvarsområde. Kanske är detta också förklaringen till varför namnunderskrifter saknas. Eftersom ansvaret var så tydligt reglerat ansåg man förmodligen att det var självklart vem som skrivit journalerna och att underskrift därför inte behövdes. Handstilen i journalerna överensstämmer dessutom med den som förekommer i Hjertstedts skrivelser till direktionen. Texterna är dessutom av sådan art att det inte råder något tvivel om att författaren själv varit delaktig i och ansvarig för behandlingsarbetet.

Materialet är i vissa fall mycket svårläst, vilket ofta beror på författarens/författarnas handstil, men även den varierande pappers- och bläckkvalitén har påverkat läsbarheten. I flera fall har personalen vid VaLA. visat sig mycket kunniga och behjälpliga men i enstaka fall har inte heller de kunnat läsa den skrivna texten. Jag har då tvingats utelämna vissa uppgifter.

Intagningshandlingarna består av ansökningar om intagning till provkur, gjorda av någon myndighet eller i vissa fall av någon anhörig. Här lämnas uppgifter om vad man uppfattat som vansinnigt hos den gällande personen och varför man anser att denne bör underställas provkur. När det gäller intagningshandlingarna har man i de allra flesta fall varit mycket noga då det gäller underskrifter med både namn och titel.

Utöver detta material har jag använt mig av handlingar ur direktionens arkiv. Det handlar i detta fall uteslutande om skrivelser och förfrågningar från överläkaren till direktionen rörande det dagliga och praktiska arbetet, samt instruktioner och ordningsregler för verksamheten.

Metod

För att söka svaret på mina frågeställningar har jag valt att kombinera en kvantitativ och kvalitativ metod. Med ett kvalitativt angreppssätt har jag genom att granska de utsagor som görs i källmaterialet undersökt hur man officiellt håll, d.v.s. från statens och ansvarig överläkare, betraktade normalitet under denna period i historien. För att kritiskt granska de utsagor som görs i det berättande materialet har jag gjort en kvantitativ undersökning vilken jag bl.a. presenterat i statistiska uppställningar gällande kön och klass. Genom att jämföra de kvalitativa- med de kvantitativa resultaten har jag undersökt i vilken omfattning verksamhetens mål och intentioner kom att omsättas i det praktiska arbetet.

Under rubrik 3 *Resultatredovisning* görs en deskriptiv redogörelse för de resultat jag kommit fram till. För att kunna redovisa de kvantitativa resultaten på ett överskådligt sätt har jag valt att presentera dessa i tabellform. Dessa resultat diskuteras och analyseras sedan under rubrik 4 *Resultatdiskussion*.

Det är i sammanhanget viktigt att slå fast att denna uppsats är en studie på mikro-nivå i motsats till t.ex. Foucault, Eriksson och Sjöströms avhandlingar, där tonvikten framförallt lags på att analysera sinnessjukvården ur ett sociologiskt makroperspektiv. De resultat jag kommit fram till beskriver därmed endast förhållandena i en bestämd kontext under en begränsad tidsrymd.

Det är min övertygelse att man för att teckna en bild av den framväxande sinnessjukvården, utan grova generaliseringar, bör sträva efter att foga samman så många pusselbitar som möjligt för att skapa en helhetsbild. Denna uppsats kan på detta sätt ses som en bidragande pusselbit till denna helhet.

För att undersöka den sociala uppdelningen av de som togs in till provkur vid Vadstena centralhospital, har jag använt mig av Demografiska databasens (D D B) modell för indelning av yrkens tillhörighet till sociala kategorier under 1800-talet enligt modellen nedan¹:

1. Storföretagare
2. Högre tjänstemän, akademiker, högre officerare etc.
3. Småföretagare, hantverkare med mästartitel, handlare etc.
4. Lägre tjänstemän, arbetsledare, små näringsidkare etc.
5. Yrkesutbildade arbetare, hantverkare utan mästartitel, kvalificerade arbetare etc.
6. Övriga arbetare, t.ex. drängar och pigor
9. Ospecificerade, hustrur, änkor, omyndiga, jungfrur, studenter etc.

Ett metodiskt problem är att det inte finns någon statistik över olika samhällsgrupper på läns- och nationsnivå för perioden 1848–1858, som direkt går att jämföra med den sociala fördelningen vid Vadstena centralhospital. Som jag kommer visa i resultatredovisningen utesluter inte detta att man ändå kan dra vissa slutsatser gällande klass utifrån detta material.

Eftersom kvinnors sociala tillhörighet så sällan specificeras i journalhandlingarna utgör detta ett återkommande metodiskt problem vilket jag diskuterar i de avsnitt där detta är aktuellt.

Begränsningar

Att jag valt att undersöka centralhospitalet i Vadstena har dels praktiska skäl eftersom denna verksamhet efterlämnat sig ett både stort och informativt källmaterial. Den studerade verksamheten är också intressant, i egenskap av att detta var Sveriges första centralhospital med inriktning att bota och / eller vårda sinnessjuka och förståndshandikappade under den här perioden. På detta sätt kom det också att fungera som förebild för de senare centralhospitalen i Sverige. Vadstena centralhospital utgör därmed ett exempel på hur man från officiellt håll kunde förhålla sig till det man uppfattade som normalt respektive icke-normalt.

Att jag har valt att undersöka perioden 1848–1858 beror dels på att detta är en tidigare utforskad period i Vadstena centralhospitals historia. Tiden innan har beskrivits av Roger Qvarsell, vilket jag återkommer till under rubriken *1.7 Tidigare forskning*.

1 Yrkeskoder, Demografiska databasens material för uppdelning av yrken i social kategori, Umeå universitet 1994

Den studerade perioden kan också beskrivas som en tid präglad av flera förändringar, där man gick från en verksamhet, där överläkarens personliga omdöme i det närmaste var allena rådande, till en mer statligt reglerad sinnessjukvård vilken kom att manifeste-
rades med 1858 års sinnessjukvårdsstadga.

Eftersom arkivmaterialet är mycket omfattande har jag valt att göra tre nedslag under denna period och jag har då undersökt åren 1848–1850, 1853–1854 samt 1857–1858.

Definitioner och begreppsförklaringar

Det mest centrala begreppet för den här uppsatsen är ordet *sinnessjuk*. Detta är i sig inget okomplicerat begrepp. Under den undersökta perioden fanns det inga klara definitioner på vad sinnessjukdom egentligen var. Ordet sinnessjuk kom därför att innefatta såväl psykiskt sjuka som förståndshandikappade. Det är i denna betydelse jag använder mig av ordet i denna uppsats. Ordet talar egentligen mer om vad man uppfattade som sinnessjukt än om sinnessjukdom verkligen förelåg. I materialet förekommer flera andra ord med synonym betydelse och hit hör bl.a. vansinnig och sinnessvag.

Provkur var den provotid vid hospitalet då överläkaren försökte utröna om patienten kunde betraktas som sinnessjuk och om så visade sig vara fallet, om denne / denna krävde vård vid centralhospitalet. Provkurstiden varade ca. 1–3 månader.

Ordinering, var det begrepp som användes för att beskriva att någon skrevs in på hospitalet efter att provkuren avslutats. Behandlingstiden kunde variera i hög grad efter de behov man ansåg att patienten hade.

Teori

Som analysredskap har jag valt att använda mig av Mary Douglas strukturalistiska teori om den mönsterskapande människan. Hon har tidigare framförallt använts i antropologiska sammanhang men hennes teorier är inte begränsade till detta område utan lämpar sig väl även i historiska sammanhang. Douglas tar bl.a. avstamp i religionsantropologin och mycket av hennes teorier bygger vidare på Emile Durkheims tankar om religionen som en avspegling av samhällets strukturer. Både Douglas och Foucault har sina rötter i strukturalismen men de uppvisar ändå stora skillnader. Där Foucault många gånger förlitar sig på ett induktivt förhållningssätt, där generaliseringar från enstaka exempel bildar utgångspunkt för övergripande förklaringsmodeller av verkligheten, uppvisar Douglas en försiktigare attityd. Strukturer är för Douglas långt ifrån statiska och styrs av den anda som råder i en särskild kontext vid en speciell tidpunkt. Däremot menar hon att människans mekanismer och behov av att inordna sin verklighetsuppfattning i ett strukturerat mönster är oberoende av tid och rum. Utfallet av denna process är däremot växlande.

En viktig del av Douglas teori är hur människan förhåller sig till det normala respektive icke-normala. Douglas menar att människans tänkande, för att klara en tillvaro fylld av kaotiska intryck, är inordnat i ett tankeschema vilket hjälper oss att strukturera vår tillvaro. Dess funktion är att skapa stabilitet och ordning. Det vi uppfattar som normalt är det som överensstämmer med våra tidigare begreppsstrukturer medan det vi uppfattar som icke-normalt hör till det vi inte känner igen och som inte

stämmer överens med dessa. Nya intryck bearbetas och integreras i det tidigare schemat eller förkastas beroende på hur dessa överensstämmer med de redan befintliga strukturerna. Dessa ligger sedan till grund för hur vi i fortsättningen uppfattar tillvaron. Förnimmandet blir på så sätt en process där vi skapar nya, samt bygger ut redan fastlagda tankestrukturer.

Douglas menar att vårt medvetande strävar efter att undvika konflikter med de strukturer som styr vår verklighetsuppfattning och att vår hjärna har ett automatiserat system för detta. Tvetydiga tankestrukturer, d.v.s. sådana som kan uppfattas på mer än ett sätt, tenderar att behandlas som att de harmonierar med de övriga strukturerna. Signaler som inte stämmer överens, det som avviker från det normala, är däremot mer problematiska. Antingen förkastas de eller också krävs en modifiering av det befintliga tankeformatet.²

Douglas menar att denna process till stor del sker i samspel med samhällets, eller en viss social gemenskaps, övergripande strukturer men att även individens personlighet är avgörande. Att ändra sin egen inställning till normalt respektive icke-normalt är därmed ingen omöjlighet men det är heller inte problemfritt. För att individen ska kunna fungera på grupp- eller samhällsnivå krävs att de egna tankestrukturerna, eller ett beteende kopplat till dessa, inte i allt för hög grad avviker från de övergripande strukturer som finns i samhället i övrigt. Den som avviker från dessa skapar oordning och kan komma att betraktas som avvikande och / eller destruktiv för den rådande samhällsordningen. I motsats till det avvikande står tanken om fullkomlighet vilket representeras av den eller det som i hög grad harmonierar med det som samhället idealiserar som normalt³

Mary Douglas menar att alla kulturers klassificeringssystem förr eller senare stöter på företeelser man uppfattar som avvikande och att de alla har inbyggda system att bemöta dessa avvikelser med. I vissa fall ignoreras det avvikande och onormala medan det i andra fall kan fungera som bränsle för en omformning av vår verklighetsuppfattning.⁴

Douglas betonar att olika kulturers sätt att bemöta och hantera det icke-normala varierar och hon urskiljer här fem olika huvudstrategier som kan förekomma enskilt eller i kombination med varandra. Den första går ut på att man i mötet med det tvetydiga eller avvikande omtolkar detta och att man då ofta nöjer sig med en tolkning för att begränsa tvetydigheten.⁵ En gravt förståndshandikappad persons beteende skulle i en viss kontext kunna uppfattas som djuriskt. Då man valt att betrakta denna individ som djurisk, ett naturens misstag, kommer detta att styra förhållningssättet mot denna. Handlingar som skulle ha varit omöjliga mot en normal människa blir därmed plötsligt möjliga mot den vilken uppfattas strida mot det normala. Det andra sättet utgörs av att man tar fysisk eller psykisk kontroll över det avvikande. Detta kan yttra sig bl.a. genom inspärning, avlivning, tortyr, sterilisering eller andra fysiska eller psykiska kontrollmetoder. Det tredje exemplet utgörs av det onormala får funktionen av en negation till det normala. Det onormala används här för att förstärka uppfattningen om vad det normala inte kan vara förenligt med. Ett exempel på detta är såväl religiösa som pro-

2 Mary Douglas, *Renhet och fara – En analys av begreppen orenande och tabu*, Falun 1997, s. 57

3 *Ibid.*, s. 135

4 *Ibid.*, s. 60

5 *Ibid.*, s. 61

fana renhetslagar. I det fjärde exemplet stämplas det icke-normala som farligt. I egenkap av denna funktion ligger avvikelsen inte sällan till grund för ett samhälles tabu-uppfattningar. I sin mest negativa form skulle antisemitismen kunna utgöra ett exempel på detta. I ett mer positivt sammanhang har det onormala i egenhet av sin farliga natur inte sällan en inneboende kraft t.ex. i sin kritik av de rådande strukturerna. I det femte fallet får det icke-normala en ”medvetandehöjande” funktion och Douglas pekar här på hur det avvikande i rituella, mytologiska, och konstnärliga sammanhang i symboliskt syfte kan användas för att förklara andra existensnivåer och andliga tillstånd.⁶

Mary Douglas teori är ett möjligt sätt att komma åt det outtalade samtidigt som man undviker lättvindiga generaliseringar. Douglas har dessutom en tilltalande styrka i sin metod att problematisera vårt eget förhållningssätt till det vi uppfattar som icke-normalt, vilket kan vara nog så viktigt då det gäller att undvika den historiska efterklokhetens distorsion, om nu detta är helt möjligt. En förståelse av en viss kontexts uppfattning om det icke-normala måste alltid börja med en konfrontation med de egna uppfattningarna kring normalitetsbegreppet.

Tidigare forskning

I boken: *Vanvettets historia under den klassiska epoken*, analyserar Michel Foucault synen på och omhändertagandet av de sinnessjuka från medeltiden fram till 1800-talets mitt. Michel Foucaults världsbild präglas av en tämligen mörk människosyn där samhällets utstötande av de avvikande ses som inbyggd funktion oberoende av tid eller rum.⁷ Utgångspunkten för denna beskrivning görs ur ett europeiskt perspektiv där exemplet framförallt hämtas från Frankrike, England och Tyskland.

För Michel Foucault är klassicismen den stora inspärningens epok.⁸ Under den klassiska epoken sker en omsvängning i synen på vanvettet. Borta är den laddning som den klivna synen på vansinnet innehaft under renässansen. Vansinnet förvandlas nu istället till en antites eller negation till upplysningsidealen. Inspärningen blir på detta sätt en metod att ta kontroll över denna negation. Den teoribildning som sker inom den klassiska medicinens syn på vanvettet görs inte främst på empirisk grund, utan utifrån de mytssystem som omgav sjukdomarna och dessas botemedel.⁹

Författaren pekar också på att inspärningen inte bara hade en avskiljande funktion utan menar att anstalterna också hade en ur merkantilistiskt synvinkel viktig samhälls-ekonomisk funktion då dessa erbjöd billig arbetskraft under högkonjunkturer medan inspärningen under sämre tider kunde erbjuda en dämpande verkan på oroligheter i samhället.¹⁰ Samtidigt menar Michel Foucault att anstalterna också hade en korrigerande funktion av det som samhället uppfattade som omoraliskt beteende.

Perioden kring sekelskiftet år 1800 präglas av en allt större särskiljning av de personer som befolkar institutionerna. Där hospital och anstalter tidigare befolkats av människor med vitt skild problematik, t.ex. obotligt eller smittsamt sjuka, kriminella och vanvettiga, sker under denna period en allt mer differentierande utveckling

6 Douglas. s. 62

7 Michel Foucault, *Vansinnets historia under den klassiska epoken*, Lund 1983, s. 11

8 Ibid., s. 49

9 Ibid., s. 97

10 Ibid., s. 63

De vanvettiga kommer genom denna avskiljningsprocess att bli de som främst befolkade det tidiga 1800-talets asyler vars organisation grundas på de borgerliga och patriarkala familjeidealerna. Dessa familjeideal bildar närmast ett slags motsatsförhållande till vansinnet. Läkaren intar i detta scenario husfaderns roll medan den vanvettiga ikläds barnets. Läkaren får till följd av denna utveckling en allt större makt över patienten samtidigt som denne i liksom barnet omyndigförklaras vilket visade sig i praktiken genom att de intagna ofta miste sina civila rättigheter. Asylen kom på detta sätt att bilda ett mikrokosmos av det borgerliga samhället. Michel Foucault ser i denna utveckling förklaringen till att den ofta omänskliga behandlingen av patienterna kunde fortgå i det tysta utan att någon nämnvärd kritik kom att riktas mot detta.¹¹

Michel Foucaults teorier har kritiserats för att framförallt sakna källkritisk underbyggnad samt att hans slutsatser ofta gjorts utifrån grova generaliseringar. Han har också kritiserats för sin mörka människosyn. Att jag tagit med honom här beror på att all tidigare forskning som jag använt mig av i här uppsatsen, i samtliga fall, förhåller sig till och behandlar Foucault på något sätt.

Den avhandling som behandlat centralhospitalet i Vadstena under 1800-talet utförligast, är Roger Qvarsells *Ordning och behandling: Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*. Qvarsell ger här en beskrivning av den svenska sinnessjukvårdens framväxt från medeltiden och framåt.

Roger Qvarsell pekar på att det var staten som under 1800-talet tog initiativet till centralhospitalen och menar att anledningen till detta var krasst ekonomiska.¹² Han framför också teorin om att förändringarna i det sociala livet vid den här tiden kan ses som en bidragande faktor. Roger Qvarsell menar också att det sociala livet tidigare styrts av den lutherska hustavlan, dvs den patriarkala hierarki som utgjordes av hemmet, kyrkan och den världsliga makten. En struktur där husfadern, prästen och kungen tidigare som självklara auktoriteter och som nu i börjat förlora sin tidigare starka betydelse. Tankar som också framförts av Michel Foucault. Roger Qvarsell menar att man kan se institutionsbyggandet under 1800-talet som en strävan att ersätta de verktyg för social kontroll man förlorat då de gamla auktoriteterna börjat förlora i betydelse.¹³ Samtidigt menar han, i motsats till Foucault, att man inte kan bortse från de humanistiska och filantropiska inspirerade ideal som vuxit sig starka inom framförallt borgarklassen och dessas inverkan på det utökade statliga ansvarstagandet då det gällde de sinnessjuka.¹⁴

Författaren menar att en viktig förändring i den nya hospitalsordningen var att läkaren gick från en inom sinnessjukvården undanskydd tillvaro, till att inta en mycket central roll.

De perspektiv som kom att företrädas av överläkare Engström var dels det somatiska, som såg en fysisk orsaksförklaring till dessa sjukdomar, men också det psykiatriska perspektivet, vilket hämtat inspiration från Platon, där själens sinnen ansågs ha kommit i olag på något sätt.¹⁵

11 Foucault s. 271

12 Roger Qvarsell, *Ordning och behandling: Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*, Umeå 1982, s. 174

13 Ibid., s. 21 f.f.

14 Ibid., s. 25

15 Ibid., s. 17 f.f.

Roger Qvarsell konstaterar att det på Vadstena centralhospital inte verkar ha förekommit någon kvantitativ skillnad avseende kön. Däremot kom större delen av patientgruppen från underklassen. Patienter från medelklassen var svagt representerade medan överklassen inte var representerad alls. Han förklarar detta med att överklassen hade de ekonomiska resurser som krävdes för att ta hand om sina sinnessjuka och förståndshandikappade.

Roger Qvarsell menar i likhet med Michel Foucault att det ur en negation av synen på de sjuka går att utläsa hur en frisk och normal människa tänktes gestalta sig.¹⁶ Fram träder då bilden av en person befriad från häftiga passioner, med ett normalt kärleks- och sexualliv, ordnad ekonomi, som var fysiskt frisk och som dessutom inte bar på några ärftliga defekter. Ett människoideal, menar Qvarsell, som väl slöt upp bakom de ideal som präglade den svenska medelklassen, d.v.s. den grupp som Engström själv tillhörde, under denna tidsperiod.¹⁷

Läkaren som maktutövare intar en central roll i Bengt Erik Erikssons *Vägen till Centralhospitalet*.

Bengt Erik Eriksson menar att läkarna, under 1700-talet, snarare stärkte sin sociala roll genom språk, ritualer, förhållningssätt samt utbildningsnivå än faktisk förmåga att bota.¹⁸

Mot 1700-talets slut var det i första hand lasaretten som tog över vården av patienter med smittsamma sjukdomar och hospitalen inriktades allt mer mot vård av de sinnessjuka.

Att hospitalen förvandlades till dårhus ser författaren i första hand som en administrativ och maktpolitisk process där effekten på de sinnessjuka var av underordnad betydelse.¹⁹ Där den tidigare forskningen i första hand sett en medikaliseringsprocess ser Bengt Erik Eriksson istället en pedagogiseringsprocess där institutionernas främsta syfte var att kontrollera de sinnessjuka och avvikande. Bengt Erik Eriksson hämtar mycket inspiration från Foucault och man kan se hur han här sluter upp bakom dennes kontrollperspektiv.

Ett liknande synsätt återfinns även i Bengt Sjöströms doktorsavhandling: *Kliniken tar över dårskapen – Om den svenska psykiatrins framväxt*. Han står liksom Bengt Erik Eriksson på en sociologisk grund och har liksom denne tagit Foucault till sitt hjärta. Han menar att hospitalens främsta funktion var att undanröja en svårdefinierad grupp som ansågs störa det moderna samhället.

Sjöström menar att sinnessjukdomarna under 1800-talet i allt högre utsträckning kom att ges somatiska orsaksförklaringar.²⁰

Det blev därmed läkarna, i egenskap av experter på det kroppsliga, som fick till uppgift att bota sinnessjukdomarna. Samtidigt visste man mycket lite om vad som orsakade sinnessjukdom. Författaren menar att detta ledde till att man vid 1800-talets mitt lade stor vikt vid att diagnostisera medan man i praktiken uppvisade få positiva resultat då det gällde att bota patienterna. Det somatiska synsättet kom under 1800-talet

16 Qvarsell, s. 139

17 Ibid., s. 138

18 Bengt Erik Eriksson, *Vägen till centralhospitalet – Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige*, Göteborg 1989, s. 123

19 Ibid., s. 270

20 Ibid., s. 70

att växa sig starkare, vilket Bengt Sjöström ser som resultatet av en strävan från läkarhåll att bibehålla makten över de vansinniga. Det pris man betalade var att man samtidigt gav upp chansen att bota de sjuka.²¹

Samtidigt som den somatiska förklaringsmodellen kom att dominera menar Bengt Sjöström att behandlingsmetoderna på hospitalen fram till 1850-talet främst handlade om moralisk fostran och reglering. Författaren menar att den verkliga inledningen till den medikaliseringsprocess som skulle komma att dominera det sena 1800-talet sker med 1858 års sinnessjukvårdsstadga, då de intagna för första gången från officiellt håll börjar betraktas som sjuka.²²

All intagning på hospital skedde innan 1831 med tvång. För att bli intagen krävdes läkarintyg samt att anhöriga eller myndigheter ansökt om detta. Vid intagningen skickades en anmälan om äktenskapshinder samt en ansökan om omyndighetsförklaring till domstol. Bengt Sjöström menar att präster, läkare och den lagstiftande makten på detta sätt kom att interagera på ett sätt som stärkte deras makt över de man betraktade som vanvettiga.²³

Även om Bengt Sjöström i stora drag ansluter sig till Michel Foucaults maktperspektiv riktar han även viss kritik mot denne. Bland annat, menar han att Foucault romantiserat synen på de vansinniga och att han också tenderar att inta en partisk hållning på dessas sida. Han menar också att Michel Foucault behöver kompletteras genom att belysa betydelsen av de förändringar som skedde inom religionens område under 1800-talet. I takt med att den världsliga makten stärktes tappade djävulen betydelse i sin funktion att skrämman människor till lydnad. Sjöström menar att vansinnet kom att överta denna roll.

Både Bengt Sjöström och Bengt Erik Eriksson är intressant för den här uppsatsen eftersom de behandlar ungefär samma tidsperiod som den här uppsatsen

De kvinnorelaterade sjukdomarna är ett ämne som behandlas i Karin Johannisson's bok *Den mörka kontinenten*. Författarinnan menar att samhällsförvandlingen och de ändringar i livsmönster denna medförde kom att medföra en förändrad syn på den kvinnliga sexualiteten. Hon menar att detta också kom att spegla av sig i synen på såväl de somatiska som psykiska sjukdomarna.

Karin Johannisson menar att det i de borgerliga samhällsskiktet under 1800-talet växte fram två klassrelaterade kvinnobilder. Den ena var bilden av den svaga och ömtåliga överklass kvinnan och den andra den starka, farliga och smittsamma underklasskvinnan. Kvinnan ansågs närmare det sexuella än mannen vilket också fick förklara varför mannen kunde anses som mer förnuftig än kvinnan.²⁴

Detta synsätt speglade även av sig i synen på sinnessjukdomarna. Kvinnans starka koppling till det egna könet gjorde att hon ansågs stå närmare kaos än mannen. Hon betraktades därför som mer mottaglig för sinnessjukdom.²⁵ Kvinnlig sinnessjukdom kom därför att ses som mer svårartad och svårare att bota än motsvarande manlig.

21 Bengt Sjöström, *Kliniken tar över dårskapen – Om den svenska psykiatrins framväxt*, Göteborg 1992, s. 71

22 Sjöström, s. 223

23 *Ibid.*, s. 115

24 Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten*, Stockholm 1994, s. 21

25 *Ibid.*, s. 161

Dessutom ansåg man att sinnessjukdom kunde uttrycka sig i specifikt kvinnliga former, t.ex. nymfomani.²⁶

En av Karin Johannissons slutsatser är att bilden av den sjuka kvinnan under 1800-talet ledde fram till att kvinnor hade större förväntningar på sig då det gällde sinnessjukdom.²⁷ Hon pekar också på hur graviditeter och svåra barnsängar tärde på kvinnor både fysiskt och psykiskt. I detta armod menar Johannsson att religionen fick en särskilt betydelsefull mening för denna utsatta grupp.²⁸

I doktorsavhandlingen *Vandringsman här ser du en avmålning av världen – Vårdande, vård och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861* har Eva Eggeby beskrivit verksamheten vid Danvikens hospital, ett av de hospital som skulle komma att få stor betydelse för de kommande centralhospitalen och den svenska sinnessjukvårdens utformning i allmänhet.

Eva Eggeby vänder sig mot det s k. kontrollperspektivet. Författarinnan menar, i motsats till Michel Foucault, att det finns mycket som pekar på att det fanns humanistiska strävanden och intentioner bakom sinnessjukvården under den undersökta perioden och att läkare och beslutsfattare ofta var drivande aktörer mot en mer humaniserad syn på de intagna.²⁹ I motsats till kontrollperspektivet företräder Eva Eggeby istället ett pragmatiskt synsätt där ekonomiska och praktiska argument tillhört de yttersta motiven. Författarinnan menar att Michel Foucaults teorier saknar empirisk bevisföring och underbyggnad och med Danviken som exempel underbygger hon sina argument.

Författarinnan menar att avskiljandet av de vansinniga oftast hade en rent praktisk funktion. Att hospitalen placerades avskilt från det övriga samhället hade ofta sin grund i att det på hospitalen vistades personer med smittsamma sjukdomar.³⁰

Hon menar också att det var mycket sällsynt att någon togs in p.g.a. moraliska skäl. Hennes undersökningar visar att skälen, i de allra flesta fall, var rent praktiska och att det oftast handlade om att personen i fråga bedömdes farlig för sig själv och andra.³¹

Eva Eggeby är viktig för den här uppsatsen eftersom hon är den som i högst grad avviker från det s k. kontrollperspektivet. Hon erbjuder därmed ett alternativt synsätt till detta.

Bakgrund

Sverige och den nya tiden

Under 1800-talet skulle det svenska samhället komma att genomgå flera genomgripande och omvälvande förändringar. Kyrkan hade ända in på 1700-talet haft ett närmast oinskränkt inflytande då det gällde omsorgen av samhällets svagaste medlemmar. I det svenska samhället kom denna utveckling att lämna tydliga spår och man kan un-

26 Ibid., s. 64

27 Ibid., s. 167

28 Ibid., s. 256

29 Eva Eggeby, . *Vandringsman här ser du en avmålning av världen – Vårdande, vård och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861*, s. ,Stockholm 1996, s. 71

30 Ibid., s. 224

31 Ibid., s. 239

der 1800-talet följa en utveckling där staten och i vissa fall privata filantropiska initiativ i allt högre utsträckning kom att ersätta kyrkan som huvudaktör inom detta område.³²

Åren 1810–1850 hade det i Sverige skett en markant befolkningsökning från 2,4 – till 3,5 miljoner.³³ Det går att spåra flera olika orsaker till denna utveckling. Dels hade jordbruket genom tekniska förbättringar, omfattande nyodling samt skiftesreformerna under 1700- och 1800-talets första hälft inneburit en effektivisering av jordbruket. I takt med att kravet på effektivitet ökade, minskade samtidigt livsutrymmet för samhällets svagaste medlemmar. I det nya samhället började storfamiljen sakta men säkert att tappa i betydelse och det skydd denna tidigare kunnat erbjuda människor med någon form av handikapp var inte längre att betrakta som självklar. För samhällets svaga innebär det en större utsatthet vilket i praktiken visade sig i en skenande fattigdomsproblematik. Denna utveckling krävde ett större ansvar från samhällets sida.

En annan viktig orsak var att detta var en relativt sett fredlig period i Sveriges historia. De långdragna krigsföretag Sverige tidigare varit inblandade i hade lett till stora påfrestningar på såväl statsfinanserna som befolkningstillväxten. Även de vetenskapliga framstegen, bl.a. vaccinet, kom att få flera positivt bidragande effekter på folkhälsan.

Centralhospitalens framväxt

Ända sedan 1100-talet hade det under kyrkans regi funnits offentliga inrättningar för samhällets svaga grupper i Sverige.³⁴ Med de beslut som fattades vid Västerås riksdag 1527, trädde staten in som ny konkurrent till kyrkan på detta område. Verksamheten vid de statliga inrättningarna inriktades framförallt på bevakning och straff och det var ingen egentlig vård som erbjöds de intagna. Med 1571 års kyrkoförordning försköts ansvaret för de fattiga till socknarna och man betonade att hospitalen endast skulle vara till för de som inte kunde få hjälp på annat håll. De grupper som avsågs var bl.a. de obotligt sjuka, förståndshandikappade, psykiskt sjuka och de som måste hållas isolera p.g.a. smittsamma sjukdomar. 1642 antogs en förordning som ytterligare slog fast hospitalens inriktning mot dessa målgrupper. Denna förordnings tillkomst bör ses mot bakgrunden av den dragkamp som tidigare förekommit mellan statsmakten och socknarna. Socknarna strävade nämligen ofta efter att få in sina fattiga på hospitalen för att på så sätt slippa det ekonomiska ansvaret för denna grupp.³⁵

Före 1800-talet gjordes inte någon åtskillnad mellan fysiskt och psykiskt sjuka på hospitalen.³⁶ Med 1700-talets upplysningstänkande föddes ett nytt intresse för klassificering vilket speglade av sig i synen på sinnessjukdomarna. I praktiken visade sig detta i en strävan att allt mer skilja olika patientgrupper från varandra. Kroppsligt sjuka började skiljas från psykiskt sjuka. På hospitalen fanns ännu inga läkare anställda utan dessa förestods istället av en syssloman, vilket med vår tids terminologi skulle kunna

32 Staffan Förhammar, *Från tårande till närande – handikapputbildningens bakgrund och socialpolitiska funktion i 1800-talets Sverige*, Linköping 1991 s. 37

33 Elmund Gunnel, *Den kvinnliga diakonin i Sverige 1849–1861: Uppgift och utformning*, Stockholm 1973, s.26.

34 Eriksson s. 179

35 Ibid., s. 194 f.f.

36 Qvarsell s. 45

översättas med föreståndare. Till sin utformning var hospitalen oenhetligt utformade och tillståndet på dessa var ofta undermåliga. Hospitalen var på många sätt ineffektiva och kostsamma och det uppstod från statens sida ett behov att komma till rätta med detta problem. Då Kungliga Serafimerordensgillet instiftades 1787 var detta ett initiativ från både privat och statligt håll. Denna instans skulle ansvara för den centrala ledningen av rikets hospitalsväsende.³⁷ 1815 kompletterades denna myndighet med Sundhetskollegiet vars uppgift var att bevaka det medicinska ansvaret vid hospitalen. Sundhetskollegiet var dock underställt Serafimerordensgillet och saknade inflytande över denna myndighets beslut.

Den långdragna kampen mellan staten och socknarna om ansvaret för landets fattiga kom att pågå ända in på 1800-talet. Provkursförordningens tillkomst 1813 kan ses som en reaktion på att man ännu inte enats kring en lösningen på detta problem. Tanken var att man genom en provotid vid hospitalet skulle kunna fastställa en persons eventuella vårdbehov. Den sinnessjuka sändes då till centralhospitalet för prövning av en läkare. Det som skulle utrönas var huruvida den intagne kunde betraktas som verkligt sinnessjuk. Man ville också klargöra om personen ifråga var möjlig att bota samt om patienten utgjorde ett hot mot sig själv och / eller andra. Med denna förordning uttrycktes för första gången, från svenskt officiellt håll, tanken om att sinnessjukdom kunde botas. Med denna förordning stadgades nämligen att behandlingen av de sinnessjuka skulle syfta till att återställa dessa till såväl hälsa som förstånd där så var möjligt. Hur detta i detalj skulle gå till nämndes dock inte.³⁸

Vadstena centralhospital

De usla förhållandena på landets hospital ledde fram till 1823 års riksdagsbeslut om att göra Vadstena hospitalet till Sveriges första centralhospital. Hospitalet hade redan vid denna tidpunkt en mycket lång historia med rötter i ett medeltida helgeandshus. För hospitalets övergripande skötsel inrättades en direktion vars främsta uppgift var att sköta den övergripande administrationen, samt att sköta de officiella kontakter som inte rörde de rent medicinska frågorna, för vilka överläkaren ansvarade.³⁹

Engström var under verksamhetens första tretton år ensam läkare men då patientantalet ständigt ökade och vid 1830-talets mitt kom att uppgå till 220 intagna, uppstod ett behov av att anställa en biträdande läkare. Denna roll kom 1838 att fyllas av Laurentius Riber Blume men redan ett år senare efterträddes han av Ludwig Magnus Hjerstedt. Denne skulle 1848 i sin tur komma att ersätta George Engström då denne pensionerades från sin post som överläkare.⁴⁰

Historiska rötter och internationella influenser

Innan Vadstena blev centralhospital hade verksamheten i första hand inriktats på att förvara de intagna. Cellförvaring och fastkedjning var vanliga tvångsmetoder ända in på 1800-talets första hälft. I äldre tider hade sinnessjukdom ofta förklarats som Guds straff eller att personen i fråga ansågs vara besatt av demoner. Platon hade under anti-

37 Ibid., s. 48

38 Qvarsell s. 49

39 Ibid., s. 71

40 Ibid., s. 76

ken förklarar sinnessjukdom som ett resultat av att passionerna tillåtits tränga bort förnuftet ur det mänskliga medvetandet. Botemedlet och undvikandet av sinnessjukdom låg inom denna moralfilosofi i att välja en harmonisk medelväg där starka känslöyttringar och passioner försökte undvikas i så hög grad som möjligt.⁴¹ Inom den medeltida hippokratiska medicinen hade sjukdomarna förklarats utifrån en störning av balansen i de kroppsvätskorna. Även sinnessjukdomarna ansågs härröra från en sådan störning. Både den antika och medeltida synen på sinnessjukdomarnas orsak kom att leva vidare in på 1800-talet inom den etablerade medicinen och i detta avseende var Vadstena centralhospital inget undantag.

En av de forskare och läkare som kom att fungera som en viktig förebild för Engström och som kom att förvalta det platoniska synsättet var fransmannen Philippe Pinel (1745–1816). Han menade att sinnessjukdom kunde betraktas som ett resultat av en felaktig livsföring. Slutsatsen blev att den sjuke skulle isoleras från sin tidigare skadliga livsmiljö. Patienternas psykiska hälsa skulle återställas genom en reglering av deras livsmiljö där förhållandet mellan arbete och fritid samt rörelse och vila betonades.⁴²

Även i Tyskland pågick en forskning kring sinnessjukdom som senare skulle visa sig få betydelse för de svenska centralhospitalens utformning. Johan Christian Reil (1758–1813) anslöt sig till Pinels tankar om själskrafternas betydelse för det psykiska välbefinnandet. Även han betonade vikten av att reglera de intagnas dygnsrytm med arbete, aktivitet och vila. Han experimenterade också med s k dietiska behandlingsmetoder vilka byggde på föreställningen att en retning av sinnesorganen, smärtsam såväl som behaglig, kunde återställa en eventuell obalans i själskrafterna. Dessa behandlingsmetoder skulle visa sig få en stor betydelse inom den kurativa verksamheten vid Vadstena centralhospital. Ett av Reils viktigaste bidrag var att hans försök att kategorisera sinnessjukdomarna. Vilket senare skulle komma få stor påverkan på Engströms egna klassificeringssystem.⁴³

Leipzig läkaren Johann Cristian August Heinroth (1773–1843) tog avstamp i den kristna moralläran och menade att människan ständigt stod under inflytande från onda och goda makter. Sinnessjukdom, menade Heinroth, uppstod när människorna underkastade sig onskans makter och var därmed att betrakta som ett resultat av synd. Målet med Heinroths behandling var att avleda de skadliga och syndiga influenserna. Metoderna kunde här innefatta bl.a. nedkylning, fastspänning eller framkallande av rädsla.⁴⁴ Dessa metoder skulle komma att spela stor roll för den kurativa verksamheten vid Vadstena centralhospital.

Heinroths synsätt skulle komma att kritiseras av bl.a. landsmannen Friedrich Groos (1768–1852), vilken kom att bli en av Engströms viktigaste förebilder. Denne menade att den sinnessjuka aldrig kunde ställas ansvarig för sitt tillstånd. Groos menade att sinnessjukdom skulle betraktas som resultatet av en olycklig växelverkan mellan kropp och själ.⁴⁵

41 Ibid., s. 18

42 Qvarsell. s. 35

43 Ibid., s. 36

44 Ibid., s. 40

45 Ibid., s. 41

Det tidiga 1800-talets medicinska bild av sinnessjukdomarna präglades av stor oenighet och grundades dels på erfarenheter man gjort genom praktiskt arbete men också mytiska föreställningar som bevarats inom läkarvetenskapen sedan antiken och medeltiden. Ändå kan två huvudriktningar urskiljas. Dels den psykiska förklaringsmodellen, med sina rötter i det antika platonska synsättet, där sinnessjukdom ansågs orsakas av en disharmonisk livsföring. Den andra modellen har kallats den somatiska, med ursprung i den medeltida hippokratiska medicinen, vilken sökte sinnessjukdomarnas orsaker i kroppsliga åkommor. George Engström skulle komma att kombinera båda synsätten i sitt behandlingsarbete.

George Engströms verksamhet och behandlingsmetoder

Det mest karaktäristiska med Engströms verksamhet präglades av hans strävan att påverka och / eller förändra de sjuka.⁴⁶ Hospitalets livsmiljö kom att utgöra Engströms viktigaste behandlingsinstrument för att återföstra den sinnessjuka till en förnyad och samhällsnyttig roll. Detta gestaltade sig i en reglering av patienternas dygnsrytm, strikta ordningsregler, separering av olika patientgrupper samt en positiv förväntan på arbetets stärkande effekter.⁴⁷ Arbete ansågs dels som allmänt fysiskt och psykiskt stärkande men det kunde också ha en positiv avledande funktion för patienter med fixa idéer eller andra olämpliga beteenden. Även det sociala umgängets positiva inverkan betonades.⁴⁸ Den underliggande tanken var att patienten med en fast men dold hand skulle vägledas till ett bättre liv. Även religionen ansågs ha en betydande funktion i behandlingsarbetet. Dels betonades religionens moraliskt stärkande effekter samtidigt som man ansåg att den kunde ha en mycket positivt avledande funktion vid olika sjukdomsbilder där fixering vid osunda tankar ingick. Måttlighet var dock av nöden även inom religionens område. Engström varnade särskilt för den inom läsarkretsar förekommande andliga extasen. Han anslöt sig också till den inom tidiga psykiatrin vanliga uppfattningen att sinnessjukdomarnas orsaker ofta stod att finna i en skadlig uppväxtmiljö. Att isolera de vansinniga från denna miljö blev därför ett viktigt inslag i behandlingsarbetet.

Det är en mycket kluven bild som framstår då det gäller Engströms etiska förhållningssätt till de intagna. I läkarinstruktionen för Vadstena centralhospital föreskrevs att eventuella tvångsåtgärder inte fick passera vad man kallade humanitetens gränser. Roger Qvarsell har bl.a. menat att tvångsåtgärder och straff verkar ha överdrivits i tidigare litteratur om ämnet.⁴⁹ Den viktigaste tvångsåtgärden var att man togs in på hospitalet. Fysisk aga eller verbala förolämpningar var helt förbjudna enligt läkarinstruktionen. I de lindrigare tvångsmedel som på läkarens inrådan kunde tillgripas ingick inlåsning, minskning av kosten, tvångsstol, tvångströja och fastbindning i sängen.

I den psykiatriska föreställningen om att kroppens sinnen hamnat i olag ansågs balansen kunna återställas genom att kroppens olika organ retades på ett eller annat sätt. Här ingick metoder, vilka användes desto flitigare, som framkallade sår- och frät-skador, kraftig nedkylning eller upphettning samt häftiga känslotillstånd som t.ex.

46 Qvarsell, s. 143

47 Ibid., s. 144 f.

48 Ibid., s. 147

49 Ibid., s. 149

skräck.⁵⁰ Ett annan viktig behandlingsmetod var att *sätta hank*. Behandlingsmetoden gick ut på att man förde en platt nål med ett snöre, eller tygstycke av lin, genom patientens nackskinn eller i vissa fall genom andra delar av kroppen. För att patienten inte skulle avlägsna hanken försågs hon/han med en tvångströja. Snöret eller tygstycket användes därefter för att hålla såret öppet. Metodens kurativa effekter förklarades utifrån dess retande verkan. Vid 1700-talets slut började hanksättning tappa i betydelse och det var främst i behandling av djur och sinnessjuka behandlingsmetoden kom att leva kvar.⁵¹ Det är svårt att motivera att inte även dessa behandlingsmetoderna borde klassas in under tvångsåtgärder, då det är svårt att föreställa sig att de intagna skulle ha gått med på detta frivilligt. Med ledning av de få patienter som friskförklarades verkar verksamheten vid Vadstena centralhospital, under George Engström, inte ha varit särdeles framgångsrik. Mot slutet av sin verksamhetstid, dvs andra hälften av 1840-talet, verkar Engström själv allt mer ha tappat tilltron till att kunna bota de intagna.⁵²

Patientjournalerna visar också att Engström lade mycket möda på den klassificering som kom att ligga till grund för åtskillnaden gällande olika grupper av intagna på hospitalet. De som ansågs möjliga att bota placerades på den kurativa avdelningen medan obotliga fall var hänvisade till förvaringshospitalet. För de obotliga fallen handlade det om förvaring och omvårdnad där patienterna togs om hand till skydd för sig själva och andra. Patienterna kom också att uppdelas efter kön för att undvika omoraliska incidenter.

Engströms intresse för klassificering kan anses typiskt för den rådande och av upplysningsidealen präglade tidsandan. I journalerna återfinns bland de vanligaste diagnoserna: *Fånighet/Slöhet* vilket kännetecknades av att den intagne saknade kroppslig och själslig energi. I symtomen för denna grupp ingick stillsamhet, slöhet och bristande energi.⁵³ Slöhet verkar ha använts för att beteckna lindrigare fall av fånighet, medan de mest grava fallen gavs beteckningen *stupid*. Fånighet/Slöhet skilde sig från de övriga diagnoserna genom att det sällan förekom i kombination med andra diagnoser. *Mani* härleddes till för mycket själslig energi. Symtomen visade sig genom olika grader av sinnesrubbing och / eller förvirring. Orsaken ansågs vara av en obalans i själslivet och ytterligare symtom var att patienten saknade verklighetsförankring. Häftighet och våldsamhet med lugnare mellanperioder kunde också förekomma. Även överdrivna och orimliga handlingar ansågs kunna vara symtom på mani. *Fixerad vansinnighet* visade sig i att den intagne var fixerad vid en tanke eller idé.⁵⁴ Engström menade att detta sjukdomstillstånd ofta yttrade sig i att den sjuke trodde sig vara finare än vad han / hon i själva verket var. Till symtomen räknades också tankar kopplade till magiska föreställningar. När dessa tankar och föreställningar började utgöra ett hot för den sjuke menade Engström att ett tillstånd av *paranoia* inträtt.⁵⁵ Som en underavdelning till Fixerad vansinnighet placerade Engström *melancholia religiosa* eller religiös vansinnighet vilken kännetecknades av att den sjuke var besatt av religiösa föreställningar. Ett annat vanligt förekommande sjukdomstillstånd var *melankoli*, vilket kän-

50 Ibid., s. 155 f.

51 Eggeby, s. 137

52 Qvarsell, s. 167

53 Ibid., s. 126

54 Ibid., s. 121

55 Ibid., s. 133

netecknades av att den intagne uppvisade ett allmänt nedstämt och oroligt sinnelag. Även diagnosen *allmän förvirring* förekom ofta och verkar ha varit ett samlingsbegrepp där patienten uppvisade förvirrade begrepp och ett förvirrat beteende.⁵⁶ En för oss mer välkänd diagnos var *epilepsi* eller *fallandesot*, vilken förekom sida vid sida med de övriga sinnessjukdomarna.

Engström uppvisade dock inga klara definitioner ifråga om den egna klassificeringen av de olika sjukdomarna. Han verkar ha utgått från det han såg och definitionerna utvecklades med tiden både ifråga till innebörd och antal. Det är samtidigt viktigt att slå fast att sjukdomsindelningarna på intet sätt var vedertagna ute på landets övriga hospital. Även om liknande diagnoser förekom på andra ställen är det långt ifrån säkert att de hade samma betydelse.

Engström begärde 1846, p g a. en sviktande hälsa, avsked från sin tjänst som överläkare, vilket formellt beviljades 1848. Han kom då att ersättas av sin underläkare Ludvig Magnus Hjertstedt (1810–1878). I praktiken axlade denne rollen som överläkare redan 1846 då Engströms hälsa i allt högre utsträckning kom att hindra honom i hans ämbetsutövning.

Ludvig Magnus Hjertstedt

Då Ludvig Magnus Hjertstedt 1876 beviljades pension för stor nit och skicklighet i statens tjänst, kunde han blicka tillbaka på en både lång och innehållsrik läkarkarriär. Hjertstedt var redan under sin tid som biträdande läkare en rutinerad yrkesman med erfarenheter från många områden.⁵⁷

Å r 1840 anställdes han som stadsläkare i Vadstena, vilket var ett arbete han fram till 1848 kom att kombinera med tjänsten som biträdande läkare på centralhospitalet. Hjertstedt gjorde under perioden 1840–1851 en rad statsunderstödda resor i syfte att studera hospitalsverksamheten i flera Europeiska länder.⁵⁸ Detta visar att Hjertstedt redan i inledningen av sin verksamhet som överläkare vid Vadstena centralhospital borde varit väl insatt i det internationella forskningsläget då det gällde sinnessjukvården. Tjänsten som överläkare kom Hjertstedt att inneha ända fram till sin pension 1876. Han hade då innehaft denna tjänst i 27 år. Någon längre tid som pensionär fick Hjertstedt dock inte uppleva då han avled två år senare.⁵⁹

Resultatredovisning

Hur gick intagningsförfarandet till?

Kungliga Serafimerordensgillet hade 1838 utarbetat ett särskilt formulär att använda vid ansökan om intagning till provkur. Formuläret bestod av en rad frågor som skulle besvaras av någon myndighetsperson från den vansinniges församling. Svaret på frågorna skulle sedan bifogas den formella ansökan som sedan skickades till överläkaren

56 Ibid., s. 235

57 Alfred Levertin, *Svenskt porträttgalleri, med biografiska uppgifter, XIII Läkarekåren.*, Stockholm 1899, s.121

58 <http://w1.865.telia.com/~u86510378/slaktforskning/hjertstedt/page4.html>, 2002-11-21

59 Ibid.

på centralhospitalet. Denna ansökan kom sedan att ligga till grund för bedömningen av den intagne, vilket vårdbehov som förelåg, samt vilken behandling denna kunde tänkas behöva. En jämförelse mellan intagningshandlingarna och provkursjournalerna visar att dessa handlingar hade stor auktoritet i läkarnas ögon eftersom en sådan ansökan i de allra flesta fall ledde till provkur om det fanns lediga platser på centralhospitalet. Det var däremot inte säkert att läkaren under provkurstiden skulle komma att klassa den intagne som sinnessjuk. Ofta friskhetsförklarades och hemförlovades de intagna efter att provkuren avslutats. I andra fall ansågs den intagne som vansinnig men samtidigt fullt möjlig att vårda i hemmet och skickades därför hem. Detta var vanligt i de fall en patient ansågs obotlig men ofarlig för sin omgivning.⁶⁰ Centralhospitalen var i första hand avsedda för de man hade en förhoppning om att kunna bota eller de obotliga fall som av någon anledning ansågs omöjliga att vårda i det öppna samhället t.ex. då ett våldsamt beteende förelåg.

De undersökta intagningshandlingarna visar också att man från myndighetshåll lade olika vikt vid utarbetandet av detta material. I de allra flesta fall har man noggrant svarat på de uppställda frågorna men i vissa enstaka fall har den ansvarige myndighetspersonen lagt mycket lite möda på detta arbete. Intagningshandlingarna skiftar därför både till omfång och innehåll. I sin mest sparsmakade form har man endast bemödat sig med ett att skriva ett par rader medan man i andra fall låter beskrivningen av den vansinnige rymmas på flera sidor.

Frågeformuläret är bl.a. intressant ur den synvinkeln att det avslöjar vad man från statens sida betraktade som tecken på sinnessjukdom samt dess orsaker. De personakter som upprättades med hjälp av detta frågematerial innehöll förutom personuppgifter, innehållande den vansinniges namn, ålder, civilstånd och yrke samt föräldrarnas samsättning, dessutom en smärre levnadsteckning över föremålet för ansökan. Materialet visar att man intresserade sig för om det tidigare funnits tecken på sinnessjukdom eller om det förekommit vansinne på nära håll i släkten. Man ville också veta hur länge den intagne varit vansinnig och hur detta hade yttrat sig. Eventuellt friska mellanperioder ansågs också viktiga att notera. Man frågar också om den vansinniges moder varit sjuk och / eller utsatts för någon form av häftig sinnesrörelse som t.ex. skräck eller sorg under graviditeten. Det frågas också om den intagnes allmänna fysik innan sjukdomsutbrottet samt vilket lynne denna förövrigt uppvisat. Har den vansinnige tidigare uppvisat ett muntert, fogligt och stilla sinne eller i motsats till detta visat prov på ett dystert, sorgset och våldsamt sinnelag? Eventuella fysiska skador uppkomna av olycksfall skulle också noteras. Man vill också ha svar på om den vansinnige tidigare varit underställd starka känslor som häftiga passioner, sorg, hat, olycklig kärlek eller andra felslagna förhoppningar. Frågematerialet visar att man hit också räknade religiöst svärmeri eller andra, som man kallade det, falska eller förvillade begrepp. Frågorna berör också den aktuella personens uppväxtförhållanden och det handlar då framförallt om huruvida denne varit fysiskt eller psykiskt försummad under sin uppväxt. Man ville också ha svar på hur personens aktuella hemförhållanden såg ut. I övrigt ville man också klarlägga om den intagna hade haft ett kriminellt förflutet. Materialet avslutas med frågor som syftar till att klarlägga om den intagne tidigare underställts någon medicinsk behandling och hur den i så fall sett ut.⁶¹

60 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 6–9

61 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) F I, Intagningshandlingar vol. II

Vid patientens ankomst till hospitalet gjordes en inledande undersökning vilken bestod i att läkaren bedömde det allmänna fysiska och psykiska hälsotillståndet. Resultaten av denna undersökning nedtecknades i provkursjournalerna och man kan där vid sidan av en redogörelse för patientens mentala tillstånd läsa om patientens kroppsvikt, längd, muskulatur, utseende och blick. I de fall där så var möjligt ställde läkaren frågor till patienten i syfte att skaffa sig en uppfattning om dennes intelligens och begreppsuppfattning. Den sammantagna informationen från denna första undersökning kom sedan att ligga till grund för den initiala diagnosen. Denna var inte på något sätt statisk och det förekom att man senare reviderade eller helt ändrade denna diagnos.⁶²

Vem ansökte om provkur?

Av det undersökta källmaterialet framgår att det var vanligast att det var hemsocknens präst, ofta i egenskap av sockenstyrelsens ordförande, som ansvarade för att formulera ansökan om provkur. Inte sällan skedde detta i samarbete med någon form av läkarexpertis t.ex. lasarets- eller provinsialläkare. Tyvärr lämnar källmaterialet sällan uppgifter om vem som från början gjort en anmälan till sockenstyrelsen eller sockenstämman men i de fall man även bifogat den ursprungliga ansökan tyder det på att det ofta handlat om en nära anhörig eller förmyndare. I de fall den vansinnige ställts under fattigvårdens ansvar gjordes anmälan via fattigvårdsstyrelsen i likhet med sockenstämman var det även här ofta prästen som innehade ordförandeposten. I tabellen nedan har jag följt variationen i de olika gruppernas inflytande under den studerade perioden. Under gruppen övriga har jag samlat olika grupper som för sig själva bildar ett litet underlag. Hit hör fattigvårdsstyrelsen, häradsrätten, landshövdingensämbetet samt enskilda ansökningar.

Tabell 1. Ansvariga för ansökan till provkur vid Vadstena Centralhospital åren 1848–1850, 1853–1854 och 1857–1858 angivet i procent.

Ansvariga för ansökan	1848–1850	1853–1854	1857–1858
Präst	28	41	20
Läkare	12	11	5
Präst & Läkare	21	26	47
Sockenstämman	8	6	11
Sockenstäm. & Läkare	12	6	10
Övriga	17	10	7

Källa: Intagningshandlingar, F I: vol. 10-13, 1849-1860

Prästerna var under perioden 1848–1850 den klart mest inflytelserika gruppen, en ställning som nådde sin topp under perioden 1853–1854. De är hade dels starkast enskilt inflytande samtidigt som de även ingick i sockenstämman och som intyglämnare i kombination med läkare. Läkarna har i inledningen till den studerade tidsperioden ett i jämförelse begränsat inflytande men det är en tydlig trend att de i kombination med framförallt präster och sockenstämman kom att få en allt större betydelse. Under 1857–1858 sker ett klart trendbrott och man kan se att prästerna som enskilda intyglämnare minskar kraftigt. Samtidigt kan man se en tydlig ökning i läkarnas inflytande, då i

62 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) F II a, Provkursjournaler vol. 6–9

kombination med prästerna. Andelen ur gruppen övriga minskar också successivt i takt med att läkarnas inflytande ökar betydligt. I kombination med läkarna bibehåller dock prästerna mycket av sitt gamla inflytande och de är fortfarande den klart starkaste enskilda gruppen. Det går därmed att följa en utveckling där ansökningsförfarandet går mot en större homogenitet där en stor spridning av grupper i allt högre utsträckning kom att ersättas av läkare och präster.⁶³

Vad var orsaken till ansökan?

I intagningshandlingarna finns ofta en utförlig motivering till varför man anser att personen i fråga bör underställas provkur. Källmaterialet ger här en bild av vad i personens beteende man uppfattade som vansinnigt. Samtidigt är det viktigt att hålla i minnet att det frågeformulär man som uppgiftslämnare hade att utgå ifrån måste ha styrts de uppgifter man lämnat. I de flesta ansökningshandlingar ingår ofta en kombination av olika orsaker, t.ex. kan en person samtidigt beskrivas som både fånig och våldsam.

Tabell 2. Angivna orsaker i ansökan om provkur vid Vadstena centralhospital åren 1848–1858 angivet i antal.

Angiven orsak	Kvinnor	Män	Totalt
Våldsamt eller farligt beteende	30	35	65
Omsorgsbehov – fånighet, senilitet etc.	15	8	23
Sexuella avvikelser – nymfomani, onani, tidelag etc.	10	1	11
Utsvävande liv – alkoholism, arbetsvägran etc.	0	4	4
Självmondsbenägna	7	3	10
Melankoli	18	11	28
Förvirring	21	8	30
Falska anspråk och föreställningar	2	10	12
Övrigt	2	3	5

Källa: Intagningshandlingar, F I: vol. 10-13, 1849-1860

Av intagningshandlingarna framgår att den i särklass vanligaste orsaken till att man ansökte om provkur, var att man på något sätt uppfattades som *våldsam eller farlig* för sig själv eller sin omgivning. Personen ifråga beskrivs ofta som sinnesförvirrad och våldsam och man har i vissa fall behövt sätta den sjuke under bevakning. Graden av våldsamhet varierar allt ifrån att man på något sätt uppvisat ett mordiskt lynne till att man faktiskt begått grova våldsbrott med döden som utgång. Under denna rubrik har jag också samlat personer som av andra skäl uppfattades som farliga. Hit hör bl.a. de med fallenhet för pyromani d.v.s. att tända eld på allehanda saker.

Den näst vanligaste angivna orsaken i ansökningshandlingarna är att personen uppträder *förvirrat*. Graden av förvirring skiftar och det kan handla om allt från periodiska minnesluckor till allvarligare tillstånd där den sjuke helt tycks sakna begrepp om sin omvärld.

Förvirring följs av *melankoli*, vilket med vår tids terminologi avser olika depressionstillstånd. I de intagningshandlingar som berör detta tillstånd handlar det oftast om svårare fall av nedstämdhet där den drabbade helt tycks ha tappat livsgnistan. I prakti-

63 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) F I, Intagningshandlingar vol. II

ken hade detta ofta lett till att man slutat sköta sin hygien. Ofta förekom också ätstörningar och sömnsvårigheter. Det är också mycket vanligt att personer ur denna grupp slutat att sköta sina dagliga sysslor. I provkursjournalerna beskrivs dessa patienter ofta som avmagrade och fysiskt nedsatta.⁶⁴ Inte sällan hade självmordsförsök eller tankar på självmord förekommit. Den bild som växer fram i intagningshandlingarna visar ofta tecken på en känsla av uppgivenhet och hopplöshet från omgivningens sida.

Under beteckningen *omsorgsbehov* har jag samlat olika symtom där personen i fråga inte längre bedömdes kunna ta hand om sig själv. Hit hör fänighet som i sig är ett problematiskt begrepp. Var man skulle hamna med vår tids medicinska terminologi är omöjligt att bilda sig någon säker kunskap om men med ledning av de beskrivningar som görs av dessa personer verkar det ha handlat om olika former och grader av förståndshandikapp. Dessa kunde ibland vara medfödda eller i vissa fall förvärvade genom olika skador på hjärnan. Skadorna kunde ha uppkommit genom sjukdom, t.ex. hjärnblödning, eller fysiskt våld. Graden av fänighet verkar ha varierat men det handlar ofta om personer som saknar språk och som har svårt att klara det dagliga livet. Ofta saknade den fänige anhöriga eller så orkade dessa av olika skäl inte längre med det arbetet denna omsorg krävde. Det verkar inte vara fänigheten, d.v.s. beteendet, i sig som är orsaken till att man vill att personen ska genomgå provkursbehandling. De angivna skälen är istället av praktisk natur.

En intressant grupp är den som utmärkt sig genom *falska anspråk och föreställningar*. Det handlar här om personer som man ansåg hade en felaktig och ofta överdriven uppfattning om sig själva och sin ställning i samhället. Ofta hade den vansinnige en längre tid förargat sin omgivning genom att tro sig vara förmer än andra. Inte sällan hade detta en religiös koppling då man i vissa fall trodde sig vara utsänd av Gud vilket var fallet med den 23 årige drängen Johan Petterson som togs in till provkur 1848.⁶⁵ I dessa fall verkar beteendet spelat större roll. Att göra falska anspråk om sin egen ställning uppfattades som upprörande och som ett brott mot samhällets regler. I de fall falska anspråk anges som orsak till intagning är det i huvudsak personer ur samhällets lägsta skikt det gäller.⁶⁶ Samtidigt kan man inte utesluta att dessa personer faktiskt led av någon form av sinnessjukdom då de beskrivna anspråken ofta framstår som mycket besynnerliga till och med för en nutida läsare. Samtidigt måste man ha i åtanke att beskrivningen av dessa anspråk, av okänd anledning, kan ha vinklats och överdrivits av den eller de som ansökte om provkur för den aktuella personen.

Även i fallet med *sexuella avvikare* personer är det beteendet som är det centrala. I detta sammanhang är det uteslutande kvinnor som figurerar. Det handlar bl.a. om att de ska ha visat tecken på nymfomani eller vad man uppfattat som ett promiskuöst leverne. Andra orsaker som anges är att personen i fråga varit begiven på onani. Då det gäller män handlar det i första hand om personer som begått tidelag, d.v.s. haft sexuellt umgänge med djur. I samtliga fall handlar det om att föremålet för ansökan på något sätt uppvisat en överdriven eller snedvriden sexualdrift.

De sexuella avvikarna följs av personer som ansågs vara *självmordsbenägna*. Vansinnet kunde här ha visat sig genom att personen vid ett eller flera tillfällen försökt, eller talat om, att begå självmord. Självmord var förbjudet enligt svensk lag vid den

64 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 6–9

65 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) F I, Intagningshandlingar vol. II

66 Ibid., s. 144 f.

här tiden och kunde bestraffas med fängelse vilket tyder på att personen ifråga vansin-
nig och därmed inte ansågs kunna ställas till ansvar för sina handlingar.

I andra fall ansågs vansinnet vara kopplat till ett lättsinnigt och *utsvävande liv*. Hit
hör personer som av okänd anledning inte ville arbeta eller de med alkoholproblem.

Under gruppen *övriga* döljer bl.a. sig den grupp där vansinnet på något sätt ansågs
ha en koppling till religionen. Religiös melankoli, vilken i tabellen återfinns under öv-
riga, är en problematisk sjukdomsbeteckning. I vissa fall vissa fall beskrivs de intagna
som euforiska medan det i andra fall verkar handla om ett depressionstillstånd som då
ofta var kopplat till religiösa grubblerier. Det är vanligast att man gav kvinnor denna
sjukdomsbeskrivning men även män kunde i undantagsfall beskrivas på ett liknande
sätt. Under denna grupp återfinns även personer som ansågs ha blivit förvirrade och
sinnessjuka p.g.a. ålderdomssvaghet.

Vem togs in till provkur?

Vilken betydelse hade könstillhörigheten?

Vadstena centralhospitalet hade Östergötland som huvudsakligt upptagningsområde
men det förekom att man också tog in patienter från rikets övriga delar. Den östgötska
manliga befolkningen bestod 1850 av 48 % av den totala befolkningen medan den
kvinnliga delen utgjordes av 52 %.⁶⁷ Detta är samma siffror som gällde för hela riket.⁶⁸
Genom att jämföra dessa procentsatser med andelen män och kvinnor som togs in till
provkur vid Vadstena centralhospital borde eventuella avvikelser från dessa förhållan-
den klargöras. Tabellen nedan baserar sig på provkursjournalerna och redogör för för-
hållandet mellan antalet intagna män och kvinnor på Vadstena centralhospital.⁶⁹

Tabell 3. Intagna till provkur vid Vadstena central hospital under
åren 1848–1850, 1853–1854 och 1857–1858 samt genomsnitt för alla
perioder, avseende kön angivet i procent.

Kön	1848–1850	1853–1854	1857–1858	Genomsnitt
Kvinnor	47	50	55	50
Män	53	50	45	50

Källa: Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

Tabellen visar att det i genomsnitt, under hela perioden, togs in lika många män som
kvinnor. En trend är att andelen män från början är i majoritet för att sedan successivt
minska vilket innebär att kvinnor istället ökar ju längre fram i tiden man kommer. Om
man jämför dessa siffror med hur det förhöll sig i Östergötlands län och Sverige i öv-
rigt, finner man att män i inledningen till perioden verkar ha utgjort en överrepresenta-
tion på 5 % vilket i kvinnornas fall motsvarar en lika stor underrepresentation. Under
den sist undersökta perioden, d.v.s. 1857–1858, har detta ändrats och kvinnor är nu
istället överrepresenterade med 3 %. De skillnader som åren 1857–1858 uppvisar, d.v.s.

67 Statistiska centralbyrån, *Historisk statistik för Sverige 1 – Befolkning 1720–1950*, (Stockholm
1955) s. 11 OBS! 1849 ej redovisat

68 Ibid., s. 3 f.

69 VaLA., Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 6–9

10 % fler kvinnor än män, kan tyckas stora men jämför man dessa med förhållanden på läns- och riksnivå är skillnaderna inte så stora. Hur variationerna över tid skulle kunna förklaras är svårt att säkerställa men då det handlar om relativt små skillnader kan det helt enkelt handla om slumpartade förhållanden. För hela perioden råder det dock en två procentig övervikt av intagna män. Könstillhörigheten tycks därmed inte ha varit någon avgörande faktor huruvida man togs in till provkur eller ej.

En större avvikelse mellan könen visas då det gäller antalet intagna som efter avslutad provkur kom att ordinerats in på hospitalet. Tabellen nedan redogör för hur stor andel av respektive kön som kom att tas in på hospitalet vilket pekar på att av andelen kvinnor var det fler som bedömdes vara i behov av vård på centralhospitalet än män efter att provkuren avslutats.

Tabell 4. Andel ordinerade efter avslutad provkur vid Vadstena centralhospital åren 1848–1850, 1853–1854 och 1857–1858 avseende kön angivet i procent.

Kön	1848–1850	1853–1854	1857–1858
Kvinnor	64	58	58
Män	55	48	57

Källa: Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

Samtidigt kan man se att de stora skillnader som råder under inledningen av den studerade perioden, mot slutet av densamma har jämnats ut och det skiljer sig då bara två procent mellan könen i jämförelse med den inledande skillnaden på nio procent. Ändå kvarstår det faktum att kvinnor i något högre grad än män skrevs in på hospitalet efter att provkuren avslutats.

Då det gäller medelålder i förhållande till kön verkar det inte ha rått någon större skillnad mellan könen. Medelåldern för kvinnor är 38 år och 36 år.

Vilken betydelse hade social tillhörighet?

Att genomföra en social kategorisering av de intagna med utgångspunkt i yrkestitlar och civilstånd är långt ifrån problemfritt eftersom dessa titlar ibland inte lämnar någon egentlig information om patientens sociala status. Detta gäller inom alla sociala kategorier men är särskilt påtagligt då det gäller kategori nio. Till denna grupp hör bl.a. hustrur, mademoiseller, studenter och omyndiga m.fl.. Under ståndstiden signalerade titeln hustru att det rörde sig om en gift kvinna eller mor ur allmogen. När ståndssamhället upphörde under 1800-talet kom denna titels betydelse att förskjutas och kunde då även gälla för gifta kvinnor ur de högre klasserna. Det är därför inte möjligt att med ledning av titeln veta vilken egentligen social ställning en kvinna med titeln hustru hade.⁷⁰ Även i de fall en yrkeskategori går att klassificera kan det vara svårt att säkert veta vilken social ställning personen ifråga innehade. Titeln bonde kunde t.ex. innebära att personen ifråga var allt ifrån småbonde till storgodsägare. Titeln röjer inte heller om bonden själv ägde eller arrenderade den jord han brukade.⁷¹

⁷⁰ Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper*, (Uppsala 1968), s 278

⁷¹ *Ibid.*, s. 19

Generellt kan man utgå från att då det gällde män återfanns dessa inom samtliga kategorier. Kvinnor var däremot starkast representerade inom kategorierna sex och framförallt inom socialkategori nio, där de utgör 81 % av hela gruppen, medan de förekommer i liten skala inom de övriga kategorierna.

Tabell 5. Andel intagna till provkur vid Vadstena centralhospital under åren 1848–1858 gällande social kategori, angivet i procent.

Socialkategori	Procent
1. Storföretagare	0
2. Högre tjänstemän, akademiker, högre officerare	5
3. Småföretagare, hantverksmästare, handlare etc.	10
4. Lägre tjänstemän, arbetsledare, kontorsanställda etc.	1
5. Yrkesutbildade arbetare, hantverkare utan mästartitel, kvalificerade yrkesarbetare	7
6. Övriga arbetare	35
8. Ospecificerade t.ex. hustrur, änkor, mamseller, jungfrur och omyndiga etc.	42

Källa: Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

Trots att en jämförelse på länsnivå och riket i övrigt inte är möjlig, kan det ändå konstateras att det framförallt är personer ur de lägre socialgrupperna, d.v.s. grupp fem och sex, som var bland de starkast representerade vid centralhospitalet. Samtidigt saknas personer ur den högsta samhällsklassen, d.v.s. grupp ett, helt. Den största gruppen är utgörs av den ospecificerade sociala kategorin. Till denna grupp hörde framförallt gifta och ogifta kvinnor utan yrkesbeteckning samt omyndiga personer av båda könen. En studie av provkursjournalerna visar, där en sådan bedömning är möjlig, att personer ur denna grupp i de allra flesta fall kom från samhällets lägre sociala skikt.

Däremot är det möjligt att undersöka om det fanns några skillnader i fråga om klass då det gäller i vilken grad man ordinerades in på hospitalet efter att provkuren avslutats, vilket tabellen nedan redogör för. Att man skrevs in på hospitalet innebar att personen ifråga inte ansågs botad av provkuren och därför behövde ytterligare behandling eller att den intagne ansågs obotlig och därför behövde fortsatt vård vid centralhospitalet.

Tabell 6. Procentuell andel ordinerade från varje social kategori på Vadstena centralhospital under perioden 1848–1858.

Social kategori	Procent
1. Storföretagare	0
2. Högre tjänstemän, akademiker, högre officerare	62
3. Småföretagare, hantverksmästare, handlare etc.	50
4. Lägre tjänstemän, arbetsledare, kontorsanställda etc.	100
5. Yrkesutbildade arbetare, hantverkare utan mästartitel, kvalificerade yrkesarbetare	36
6. Övriga arbetare	51
8. Ospecificerade t.ex. hustrur, änkor, mamseller, jungfrur och omyndiga etc.	67

Källa: Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

Resultaten visar att de som under perioden 1848–1858 i högst utsträckning togs in på hospitalet efter avslutad provkur, var personer ur grupp fyra, d.v.s. gruppen med lägre ämbetsmän etc. Det här resultatet måste anses som osäkert eftersom denna grupp endast utgjordes av två personer. Även personer ur grupp två ordinerades i hög utsträckning. Man kan också se att personer ur grupp nio ofta togs in vilken troligen kan förklaras med att det i denna grupp ingick omyndiga vilka ofta representerades av gravt förståndshandikappade personer vilka bedömdes svåra att vårda utanför hospitalet. Personer ur grupp tre och sex intog båda en position på ungefär 50 procent vardera. Det är intressant att konstatera att yrkesutbildade arbetare är den grupp som ordinerades i lägst utsträckning.

De besynnerliga fallen

I de allra flesta fall verkar inskrivningen på hospitalet skett på saklig grund. Det dyker dock upp vissa fall i materialet där orsakerna inte är lika tydliga. Kvantitativt förekommer dessa fall sällan men de speglar samtidigt det faktum att gränserna för vad som kunde betraktas som sinnessjukt vid den här tiden var osäkra och flytande.

Den 2/8 1853 togs en 38 årig gift kvinna in till provkur. Anledningen till detta var att hon visat sig vara, som man beskrev det, oblyg, lustfull och oanständig. Anledningen till hennes beteende ansågs vara att hon mot sin vilja blivit bortgift till en äldre och sjuklig man, detta trots att hon egentligen var förälskad i en annan jämnårig man. När denna förälskelse senare utvandrat till Amerika skulle hon ha börjat uppvisa ovanstående beteende. Intagningen skedde på makens begäran. Då hon anlände till hospitalet beskrivs hon som proper, lugn och något skygg. Hon svarade enfaldigt på läkarens frågor men några tecken på sinnessjukdom kunde denne inte upptäcka. Hennes provkurstid kom att vara i två månader och hon blev under denna tid allt mer orolig. Hon behandlades med en lång rad medicinska preparat utan lyckat resultat. Hennes oroliga och underliga beteende eskalerade och efter att hon hade onanerat offentligt inför de övriga patienterna försågs hon med tvångströja. Den 21/10 samma år skrevs hon in vid centralhospitalet.⁷²

Ett annat exempel är den 28 årige präst som anlände till hospitalet 7/10 1853. Han bedömdes vid ankomsten inte som vansinnig. Däremot hade han uppvisat ett obändigt, våldsamt och ovärdigt beteende för en präst. Under sin provkurstid hade han också visat ovilja inför allt arbete och sysselsättning med hänvisning till att detta var ovärdigt hans höga ställning. Han hade också uppträtt otrevligt mot läkare och tjänstemän. Hans beteende förklaras utifrån att han fått en dålig uppfostran. Provkursjournalerna avslöjar också att man lade stor vikt vid att prästens far varit intagen vid Vadstena hospitalet. Även denne patient skrevs in vid hospitalet efter två månaders provkur.⁷³

Även fallet med den 16 årige pojke som skickades på provkur den 25/11 1854, utgör ett fall med många frågetecken. Pojken hade efter sin mors död varit bosatt hos sin alkoholiserade far. Det man uppfattat som underligt var att han inte velat arbeta utan istället drev omkring på bygden. Här kom läkaren till en annan slutsats än i de tidigare fallen och pojken friskförklarades två månader senare. I sin friskförklaring skriver Hjertstedt: ”Patienten bör under god vård väl kunna fostras till något yrke...”⁷⁴

72 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 6, patient nr. 555

73 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 7, patient nr. 561

74 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 8, patient nr. 609

Den 23/7 1858 skrevs en 16 årig flicka in till provkur vid centralhospitalet. Hennes första tecken på sinnesförvirring hade visat sig då hon deltagit i religionsundervisning hos prästen i hennes hemförsamling.. Hon skulle då ha anförtrott sig till denne om att man inte behandlade henne väl hemma. Prästen gjorde då efterforskningar kring flickans hemsituation utan att några tecken på missförhållanden framkom. Symtomen hade först visat sig i en nedstämdhet som med tiden övergick i vildsinthet och vansinniga skratt. Vid ankomsten till hospitalet uppvisade hon dock inga tecken på sinnesförvirring utan svarade ordentligt och redigt på läkarens frågor. Inga sjukdomstecken kunde upptäckas under provkurstiden. Istället visade hon sig både flitig och arbetsam dock med ett något lättretligt lynne. Trots detta så fick hon stanna tre månader på centralhospitalet.⁷⁵ Varför framgår inte av källmaterialet.

Diagnostisering under provkuren

Undersökningen av intagningshandlingarna visade att det främst var personer med ett våldsamt beteende och / eller ett omsorgsbehov som man ansökte om provkursbehandling för. Jag går under denna rubrik vidare med att redogöra för hur man från läkarhåll kom att klassificera och diagnostisera patienterna under provkurstiden. För att få mer kunskap om de olika diagnoserna har jag också använt mig av de beskrivningar som återfinns i sjukjournalerna från den studerade perioden.

Högsta ansvarig för diagnostiseringen under den undersökta perioden var överläkare Ludwig Magnus Hjertstedt. Som tidigare nämnts hade han arbetat som biträdande läkare vid George Engströms sida. Källmaterialet visar att Hjertstedt övertog mycket av det synsätt på diagnostisering av sinnessjukdomar som företrätts av Engström men att han också kom att bidra med en vidareutveckling av dessa. Liksom tidigare fanns det inte någon enhetlig indelning av sinnessjukdomarna. Förklaringarna till dessas orsaker utgick fortfarande från en blandning av det somatiska och psykiska synsättet.

Provkurs- och sjukjournalernas beskrivning av de olika diagnoserna varierar i hög grad. I vissa fall slås man som läsare av att man nästan inte antecknat något alls om den intagne. Detta gäller främst i de fall man ställt diagnosen fånighet. Kanske kan detta förklaras med att man i första hand var inriktad på att bota och att dessa patientgrupper ansågs obotliga. Det enda som återstod för läkaren var att fastställa om den fånige kunde klassas som farlig och därmed borde beredas en plats på förvaringsavdelningen på centralhospitalet. I andra fall bedömdes graden av fånighet vara så allvarlig att vård på centralhospitalet sågs som det enda praktiskt möjliga alternativet.

75 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 9, patient nr. 709

Tabell 7. Antal ställda diagnoser vid Vadstena central-hospital under åren 1848–1858 i absoluta tal avseende kön.

Diagnos	Kvinnor	Män	Totalt
Melankoli	22	16	38
Religiös melankoli	4	0	4
Slöhet	18	20	38
Allmän förvirring	26	18	44
Tumult	17	5	22
Fånighet	12	11	23
Mani	6	4	10
Fixerad vansinnighet	6	18	25
Periodisk vansinnighet	2	4	6
Epilepsi	8	6	14
Fixa idéer	0	3	3
Exaltation	0	3	3
Förryckthet	1	3	4
Diagnos saknas	1	2	3
Övriga	4	3	7

Källa: VaLA., Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

Till de av Engström ärvda diagnoserna hör melankoli, religiös melankoli, slöhet / fånighet, allmän förvirring, mani och fixerad vansinnighet. Till de nytillkomna hör periodisk vansinnighet, fixa idéer, exaltation samt förryckthet. Under gruppen övriga har jag samlat diagnoser som bara dyker upp vid enstaka tillfällen och hit hör hypokondri, dövstumhet, dementia senilis, delirium tremens samt nymfomani. Till denna grupp har jag också fogat diagnosen stupid som dyker upp vid två tillfällen 1858. Engström hade tidigare använt detta som en underavdelning till grava fall av fånighet vilket det även i dessa fall tycks handla om.⁷⁶

Den vanligast förekommande diagnosen är *allmän förvirring*, vilket tidigare nämnts var ett samlingsbegrepp för olika förvirringstillstånd. Denna diagnos förekom ofta i kombination med *tumult* vilket namnet antyder kännetecknades av ett oregerligt och ibland våldsamt beteende. Denna diagnos följs av *fånighet* och *slöhet* vilket enligt provkursjournalernas beskrivning verkar beteckna olika grader av förståndshandikapp. Av de äldre diagnoserna var även *fixerad vansinnighet* vanligt förekommande. *Periodisk vansinnighet* beskrivs i provkursjournalerna som ett tillstånd där patienten växlar mellan friska och sjuka perioder. Symtomen har, liksom i fallen med allmän förvirring och tumult, då yttrat sig i våldsamt och oregerlighet, ibland kombinerat med falska föreställningar.

De nyare diagnoserna verkar ha använts med större försiktighet och i vissa fall dyker de upp under korta perioder för att därefter försvinna helt. Hit hör *exaltation* eller *exaltio*, som endast förekommer två gånger 1853, vilket provkursjournalerna ger en mycket splittrad bild av. I det första fallet uppvisar patienten inga symtom på egentlig förvirring. I stället anklagas mannen ifråga för att vara lat, ha levt ett utsvävande liv

76 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 6–9

samt vara lögnaktig.⁷⁷I det andra fallet lider patienten också av allmän förvirring och är både våldsamt och farlig. Han hade bl.a. försökt anlägga bränder. Det är med ledning av provkursjournalerna svårt att se någon egentlig likhet mellan båda dessa fall vilket tyder på att betydelsen av denna diagnos tycks ha skiftat. Förmodligen är detta ett resultat av att man experimenterade med nya diagnoser.

Skillnader avseende kön

Tabellen visar att könstillhörighet i vissa fall spelat roll för vilken diagnos man gavs. Kvinnor gavs i högre utsträckning diagnosen allmän förvirring än män, särskilt i kombination med diagnosen tumult. Även då det gäller melankoli var kvinnor mer representerade än män. Vid en närmare studie av uppgifterna i provkursjournalerna, visar det sig att i 25 % av de kvinnliga fallen med melankoli, hade kvinnan genomgått en svår förlösning innan sjukdomens utbrott vilket skulle kunna förklara detta samband. Särskilt intressant är att diagnosen *religiös melankoli*, vilken var en underavdelning till fixerad vansinnighet, endast gavs till kvinnor. Till de för kvinnor unika diagnoserna hör även nymfomani vilket enligt provkursjournalerna beskrivs som ett ohejdat och promiskuöst beteende.

I männens fall intar fixerad vansinnighet en mycket framskjuten position. I provkursjournalerna tecknas inte sällan bilden av en patient med, som man uppfattade det, falska föreställningar om sin ställning i samhället. Ett problem med denna variant av fixerad vansinnighet är att den till stor del liknar de beskrivningar som förekom då det gällde andra förvirringstillstånd där falska anspråk var inblandade. I andra fall hade föreställningarna en övernaturlig och ibland magisk koppling, t.ex. att man trodde sig vara förföljd av oknytt och onda andar.⁷⁸

För männens del är diagnoserna *fixa idéer* och *exaltio* unika. Fixa idéer används ofta som ett komplement till andra diagnoser, t.ex. allmän förvirring och slöhet, och förekom aldrig som ensam diagnos. I provkursjournalerna beskrivs fixa idéer som ett tillstånd då den sjuke uppvisar besatthet av en viss föreställning eller tanke t.ex. att tända eld på saker.

När det gäller de mer fysiskt relaterade diagnoserna som fänighet / slöhet och epilepsi råder det dock större jämlighet mellan könen.

Skillnader avseende sociala kategorier

Hade då tillhörigheten till en socialkategori något samband med vilken diagnos man fick? I följande redogörelse har jag jämfört hur stor procentuell andel från varje socialkategori som ordinerades in på hospitalet efter att provkuren avslutats. Jag har sedan jämfört den procentuella andelen ordinerade från varje social kategori med varandra. En kraftig avvikelse mellan dessa skulle kunna påvisa att det fanns ett samband mellan en speciell social kategori och en viss diagnos.

77 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 7 pat. nr 539

78 VaLA, Birgittas sjukhus, Överläkaren (mans) FIIa, Provkursjournaler vol. 7 patient nr. 556

Tabell 8. Ställda diagnoser vid Vadstena centralhospital under åren 1848–1858 angivna i procent, avseende tillhörighet till social kategori angivet in antal.

Diagnos	1	2	3	4	5	6	8
Melankoli	0	0	8	3	6	34	48
Slöhet	0	3	14	0	8	43	32
Fånighet	0	0	0	0	0	21	78
Allmän förvirring	0	8	8	5	8	41	30
Tumult	0	7	0	7	0	53	33
Mani	0	18	8	0	8	28	36
Fixerad vansinnighet	0	8	26	0	8	43	13
Periodisk vansinnighet	0	17	0	0	17	0	66
Religiös melankoli	0	0	0	0	0	25	75
Epilepsi	0	8	25	0	0	25	42
Fixa idéer	0	0	0	0	0	100	0
Exaltation	0	0	0	0	0	100	0
Förryckthet	0	0	25	0	50	25	0

Källa: Provkursjournaler, F II a: vol. 6-9, 1847-1858

För personer ur social kategori två finns det en klar överrepresentation av diagnoserna mani och periodisk vansinnighet. Då det gäller de vid centralhospitalet vanliga diagnoserna melankoli och fånighet återfinns däremot inga personer från denna grupp. För kategori tre kan man se en överrepresentation inom diagnoserna fixerad vansinnighet, epilepsi och förryckthet. Under den studerade period var det endast ca. en procent av det totala antalet intagna, som togs in till provkur ur social kategori fyra. Detta utgör ett så litet underlag att det omöjliggör några säkra slutsatser. Då det gäller kategori fem, d.v.s. yrkesutbildade arbetare kan man se att dessa utgjorde en överrepresentation inom diagnosen periodisk vansinnighet. Då det gäller diagnosen förryckthet representerar man hälften av dessa fall. Nu var detta en tämligen sällsynt diagnos som endast gavs vid sammanlagt fyra tillfällen under den studerade perioden vilket gör även detta samband mycket osäkert.

Den sociala kategorin sex, d.v.s. övriga arbetare, utmärkte sig särskilt genom att uppvisa en klar överrepresentation inom flera olika diagnoser. Särskilt kraftig är denna överrepresentation då det gällde de ovanligt förekommande diagnoserna fixa idéer och exaltation. Att dessa diagnoser var så ovanliga gör att även detta resultat måste anses som osäkert. Av de vanligare förekommande diagnoserna representerade patienter ur denna grupp framförallt diagnosen tumult men detta gäller också diagnoserna slöhet, allmän förvirring och fixerad vansinnighet. Då det gäller diagnosen periodisk vansinnighet återfinns, intressant nog, inga personer från denna kategori.

Även grupp nio, d.v.s. den ospecificerade gruppen, representerade en stor del av de vanligare diagnoserna. Särskilt då det gäller diagnosen fånighet uppvisar man en mycket kraftig överrepresentation. Sambandet mellan fånighet och denna sociala kategori har förmodligen en praktisk förklaring då personer ur denna grupp ofta var omvända. Också då det gällde religiös melankoli var denna grupp överrepresenterad. Detta har säkerligen en koppling till att kvinnor var så högt representerade både inom denna diagnos och sociala kategori.

Sammanfattningsvis kan konstateras att tillhörigheten till en viss social kategori i vissa fall hade ett samband med vilken diagnos som kom att ställas. Dessa samband kommer jag att fortsätta diskutera under rubrik 4 *Resultatdiskussion*.

Förhållningssätt och behandlingsmetoder

För att se vilka behandlingsmetoder man använde har jag i första hand använt mig av provkurs- och sjukjournaler samt korrespondensen mellan överläkaren och direktio- nen. Här redogörs för vilka fysiska och psykiska behandlingsmetoder man använt för att bota eller att lindra olika sjukdomsyttningar. Tyvärr är det inte möjligt att se i vilken omfattning dessa använts. Läkaren nöjer sig oftast med att konstatera att en viss be- handlingssätt använts. Däremot beskrivs inte omfattningen. Vissa behandlingsme- toder nämns oftare men detta är i sig inget bevis för att de användes i större utsträck- ning än andra metoder.

Den officiella synen på patienterna

Den medicinska verksamheten vid centralhospitalet reglerades utifrån läkarinstruktio- nen. Utarbetandet av detta dokument hade skett i samarbete med Engström och direk- tionen för centralhospitalet, vilket en rad utkast och förslag vittnar om. Läkarinstruk- tionen kom att leva kvar i denna form ända in på 1870-talet och var därmed det offici- ella dokument som även reglerade Hjertstedts läkargärning under den undersökta peri- oden. Man slog i denna fast att huvudändamålet med verksamheten var att de intagna skulle ges en omsorgsfull och öm vård för att där så var möjligt kunna återställa och bota dessas fysiska och psykiska hälsa. Läkaren skulle arbeta för att vinna de intagnas förtroende genom ett förhållningssätt mot dessa som präglades av ”...*en allvarsamhet och en deltagande godhet*”⁷⁹. Denne hade också till uppgift att se till så att även den övriga personalen uppträdde på ett hövligt och humant sätt mot de intagna. Man beto- nade också läkarens skyldighet att genom ett aktivt deltagande hjälpa och trösta de intagna där så behövdes. Man slog också fast de intagnas rätt till skydd för såväl per- son som egendom. Att som i äldre tider visa upp de intagna för allmänheten i under- hållande syfte fick inte förekomma. Besök på anstalten fick endast ske efter läkarens tillåtelse. Även då det gällde tvångsåtgärder betonades att sådana endast fick användas i nödfall och då på läkarens inrådan. Dessa fick aldrig kränka vad man kalla för huma- nitetens gränser, istället skulle läkaren sträva efter att använda så lindriga metoder som möjligt. Samtidigt lämnade läkarinstruktionen dörren öppen för att man i nödfall fick tillgripa vad man benämnde som ”allvarsammare behandling”. Hur denna kunde tän- kas gestalta sig beskrevs däremot inte.⁸⁰ Man slog också fast att det var läkaren som ensam bar huvudansvaret för den kurativa verksamheten. I valet av sina behandlings- metoder ansvarade han endast inför Kungliga Sundhetskollegiet.

Psykiska behandlingsmetoder

De ordningsregler som tillkommit under Engströms tid som överläkare, vilka syftade till att i kurativt syfte reglera patienternas dygnsrytm och vardag, kom att fortleva ända

79 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukhuschefen, Instruktioner F III : 1

80 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukhuschefen, Instruktioner F III : 1

in på 1870-talet. Livsmiljön och dess inverkan på sinnessjukdomarna kom alltså även fortsättningsvis att vara en central del i behandlingsarbetet. Eftersom Hjertstedt fortsatte att följa dem och jag dessutom beskrivit dessa i bakgrunden går jag därför inte närmare in på dessa här. Det kan dock konstateras att alla patienter inte svarade på de arbetsterapeutiska behandlingsmetoderna på det sätt man tänkt sig. I årsberättelsen från 1857 beskriver Hjertstedt läget på följande sätt:

Dessa patienter äro i allmänhet wida besvärligare att vårda en sinnessjuka af lägre klassen, samt wilja ogerna vänja sig vid den ordning som är nödvändig inom ett hospital. Stora svårigheter möta derjemte att finna lämplig sysselsättning för patienter af denna sam-hällsklass särdeles hvad manskönet beträffar, ett förhållande hvaröfver jag äfven hört klagas vid mer än ett Hospital i utlandet. Till kroppsliga arbeten hvilka så högligen rekommenderas för sinnessjuka, kunna de sällan förmås, då deremot patienter af lägre klassen ofta med wil-lighet deri deltaga, och detta till icke ringa nytta för deras lugnande.⁸¹

Tydligen lät sig inte denna grupp, vilken i hög grad utgjordes av män från de högre samhällsklasserna, underordnas dessa behandlingsmetoder lika lätt som medlemmar ur de lägre klasserna.

Som jag tidigare beskrivit hade de psykiska behandlingsmetoderna sin grund i att man ansåg att sinnessjukdomar ofta orsakats av en felaktig livsföring: Patienterna skulle botas genom att man reglerade deras dygnsrytm och vardagsliv liv med strikta ordningsregler. Tanken var att lära patienten ett nytt och riktigt sätt att leva och slutmålet var att patienten på sikt skulle kunna fungera ute i samhället igen.

I korrespondensen mellan Hjertstedt och direktionen kan man utläsa att han, i enlighet med läkarinstruktionen, strävade efter att bota patienterna där så var möjligt. Han menade också att man från samhällets sida ofta underskattade de sinnessjukas kapacitet. Hjertstedt framhöll att många av dessa svagsinta i själva verket aldrig behövt hamna på centralhospitalet om man, från samhällets sida, på ett tidigare stadium, haft beredskap att möta denna grupps behov. Han menar i ett brev till direktionen att dessa patienter:

...kunnat genom en tjenlig pedagogisk handledning till en viss grad höjas och förädlas om man blott dermed gjort försök innan allt högre sjäslif slocknat, och flere skulle troligen kunnat i någon mån uppfostrats till nyttiga medlemmar i det samhälle från hvilket de nu blifvit utstötte.⁸²

Hjertstedt ville därför ge de intagna, där han ansåg att kapaciteten fanns, en möjlighet att lära sig läsa och skriva. Tidigare hade en av patienterna, en intagen präst, hållit i skolundervisningen men eftersom denne periodvis blev sjuk ansåg Hjertstedt att en lärare borde anställas vid hospitalet. Patienterna skulle av denne kunna undervisas i skrivning, läsning, sång och musik.⁸³

Fysiska behandlingsmetoder

En av de vanligast nämnda fysiska behandlingsmetoderna under den studerade perioden var olika vattenterapier t.ex. varma, ljumma och kalla bad samt dusch. Även varma och kalla omslag var vanligt förekommande. Samtliga av dessa behandlingsme-

81 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukhuschefen, Årsberättelser BII:1 Årsberättelse 1857

82 VaLA, Birgittas sjukhus, Direktionshandlingar E I:19

83 VaLA, Birgittas sjukhus, Direktionshandlingar E I:19

todens kurativa verkan förklarades utifrån tanken att kontrasten mellan varmt och kallt kunde återställa balansen hos själsförmögenheterna. I vissa fall ansågs de också ha en lugnande verkan. Säkerligen kunde dessa behandlingsmetoder vara såväl behagliga som obehagliga och i vissa fall direkt smärtsamma för patienterna. Det förekom också att man skickade i väg patienter på något man benämnde som en solvecka.⁸⁴ Vad detta innebar i praktiken framgår inte av sjukjournalernas beskrivning men förmodligen hade denna behandlingsmetod koppling till naturens hälsostärkande effekter. Att vistas ute ansågs som något väldigt nyttigt och stärkande.

Till de retande behandlingsmetoderna hörde också att *sätta hank* vilket fortfarande användes under perioden 1848–1850. Tendensen i journalhandlingarna är att denna behandlingsmetod med tiden blev allt ovanligare. Under de senare undersökta perioderna, d.v.s. 1853–1854 och 1857–1858, förekommer denna metod bara en gång och då i en provkursjournal från 1857. Det handlar då om en patient som man i princip provat alla tillgängliga behandlingsmetoder på utan lyckat resultat. Varför man valde att sätta hank vid detta tillfälle förklaras inte men kanske kan det ha handlat om en desperat åtgärd från läkarens sida.⁸⁵ Jag har heller inte funnit några tecken på att frätande medel skulle ha använts i behandlingsarbetet. Det verkar alltså som om användandet av somliga smärtsamma behandlingsmetoder har minskat i jämförelse med dessas förekomst under Engströms tid som överläkare.

Som en mycket viktig del i de fysiska behandlingsmetoderna ingick även olika typer av medicinering. En del känns igen från Engströms tid men nya preparat tillkom ständigt. Till de äldre och mest beprövade medlen hörde *valeriana*. Preparatet utvinns ur läkevänderot och används än i dag som naturläkemedel för dess mildt lugnande verkan.⁸⁶ Till de äldre vanligt förekommande preparaten hörde också *digitalis*. Även detta preparat används än idag, fast då inom den etablerade medicinen, som ett hjärtstimulerande medel som sänker och gör hjärtfrekvensen mer regelbunden. När det gäller detta preparat är doseringen mycket viktig eftersom en feldosering kan ge omvända effekter. Kända biverkningar är bl.a. aptitlöshet, illamående, huvudvärk, muskelsvaghet och synrubbningar.⁸⁷ I syfte att stimulera cirkulationen användes också *kamfer*. Med ledning av journalhandlingarna var det dess uppiggande verkan man eftersträvade.⁸⁸ Vanligt förekommande var också en uppsjö av olika *tinkture* d.v.s. alkoholhaltiga och naturbaserade preparat.⁸⁹

Till de vanligast använda nyare medicinerna hörde preparat vilka klassas in under familjen *opioider* eller *opiater*. Opioidernas främsta effekt är dess smärtstillande verkan. Dessa kunde också i rätt mängd ge ett rus- eller en lyckoupplevelse och verkar ibland även ha getts i just detta syfte. Problemet med opioider är att de är starkt vanebildande och snabbt leder till tolerans vilket gör att dosen ständigt måste ökas för att det ska ha avsedd verkan. De ger också mycket kraftiga abstinenssymtom som muskelkramper, illamående och kräkningar, buksmärter, diarré, svår ångest och sömnstörningar.⁹⁰ Bland dessa var *morfin* det preparat som kom att användas i högst utsträck-

84 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukjournaler: Överläkaren mans F II c: 7, patient nummer 1084

85 VaLA, Birgittas sjukhus, Provkursjournaler Överläkaren mans F II a vol 9, patient 691

86 National encyklopedin, *valeriana*, band 19, (Höganäs 1990), s. 200

87 Ibid., *digitalis*, band 4, s 581

88 Ibid., *kamfer*, band 10, s. 381

89 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukjournaler: Överläkaren mans F II c: 6–9

90 National encyklopedin, *opioider och opiater*, band 14, s. 458

ning. Journalhandlingarna visar att morfin oftast gavs till patienter med dålig nattro. Morfin var vid denna tid ett relativt nytt preparat som tagits i bruk 1814. Morfin har liksom övriga opioider en smärtstillande effekt men det påverkar också sinnesstämningen, vakenhetsgraden och andningen. Till de kända biverkningarna hör förutom en dämpad andning även illamående, kräkningar och förstoppning. Liksom övriga opioider är morfin starkt beroendeframkallande. Det är nog ingen vild gissning att det höga bruket av opioider måste ha lett till beroende bland de intagna. Det finns dock inget i journalerna som vittnar om att detta skulle ha uppfattats som ett bekymmer av läkarna. Snarare verkar man hyst en stor tilltro till morfinets framförallt sömnbringande verkan.

Med tanke på hur vanligt förekommande opiumbaserade preparat var och dessas förstoppande biverkningar, är det inte förvånande att även hitta *laxermedel* bland de vanligast förekommande preparaten. Man såg flera användningsområden för dessa preparat. Det kunde bl.a. även användas för att avleda ett olämpligt beteende.

Även om det ur journalhandlingarna är svårt att avgöra i exakt vilken omfattning man gav patienterna olika medicinska preparat, nämns dessa i allt högre utsträckning ju längre fram i tiden man kommer. Det verkar med ledning av detta som om medicinska preparat ökade i betydelse inom sinnessjukvården vid Vadstena centralhospital.

Tvångsätgärder

Inom tvångsätgärdernas område skedde en mycket liten utveckling. De användes mot patienter med ett beteende som på något sätt bröt mot hospitalets ordningsregler eller som ansågs farliga för sig själva och / eller andra. Tvångsätgärder kunde också förekomma i de fall en patient motsatte sig en behandlingsmetod. Detta tycks framförallt ha gällt då det gällde smärtsamma behandlingsmetoder.⁹¹

Till tvångsätgärderna hörde tvångströja och cellförvaring. Dessa fick endast i undantagsfall tillgripas om inte läkaren var närvarande och gav sitt samtycke. Hur lång tid man underställdes dessa tvångsätgärder nämns inte. Ett annat sätt var att man drog ned på, eller helt tog bort, den intagnes kost. Att sätta en patient på svältkost ansågs ha en dubbel verkan dels som pedagogiskt instrument men också dess efterhand lugnande inverkan. En hungrig patient blev helt enkelt mer medgörlig samtidigt som ett borttagande av kosten kunde användas för att skrämna de intagna.

Som jag tidigare berört anser jag att även flera av de minst sagt omilda behandlingsmetoderna borde klassas in under benämningen tvångsätgärder då de säkerligen åsamkat patienterna både smärta och lidande. Hit hör bl.a. flera av de behandlingsmetoder där bad ingick. I vissa fall kan dessa bad säkerligen ha varit behagliga för patienten i andra fall där patienten försågs med en anordning vilken gjorde att denne inte kunde ta sig upp ur badkaret, borde obehaget varit ett faktum. Att även medicinen uppfattades som negativ av många patienter framgår av de många fall där patienten av olika anledning vägrar att ta sin medicin. Det finns dock ingenting som pekar på att man då tvingade patienterna att ta sin medicin

91 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukhuschefen, Instruktioner F III : 1

Vistelsetid

För en stor del av de intagna patienterna skulle vistelsen vid centralhospitalet komma att bli mycket lång och många skulle komma att sluta sina dagar innanför hospitalets väggar.

Av årsberättelsen från 1857 framgår att nästan 50 procent av centralhospitalets totalt 332 antal intagna hade vistats på hospitalet mellan 10 – 30 år. En stor del av dessa var patienter med diagnosen fänighet samt de som i övrigt bedömdes som obotliga fall. Hjertstedt menar att även dessa borde kunna ges en plats ute i samhället men att allmänhetens omänskliga inställning till dessa omöjliggjorde detta, vilket han uttryckte på följande sätt:

Hviserligen borde ett icke ringa antal fånar och andre obotlige patienter från Hospitalet skiljas, men oberäknadt de protester man härvid skulle möta från Församlingarnes sida och hvaraf jag har mer än tillräknelig erfarenhet, bjuder mig både människokärlek och försigtighet att härvid gå till väga med skonsamhet, så länge vårt land saknar särskilde förvaringsanstalter för dylike olycklige.⁹²

Om detta var uttryck för en helhjärtad filantropisk strävan är svårt att veta. Platserna vid centralhospitalet var nämligen efterfrågade och den stora andelen obotliga patienter utgjorde förmodligen en bromskloss då det gällde att kunna ta in och bota de som verkligen gick att bota. Samtidigt använder Hjertstedt denna patientgrupp för att försvara den i många fall långa vistelsetiden vilken i sig skulle kunna vara ett tecken på en bristande kurativ förmåga. Den sista raden i citatet antyder att Hjertstedt inte riktigt tyckte att den obotliga patientgruppen hörde hemma inom centralhospitalets kurativa verksamhet. Samtidigt kan man med ledning av citatet se att det fortfarande fanns ett motstånd ute i patienternas hemförsamlingar att ta hand om sina obotligt sinnessjuka och förståndshandikappade medmänniskor.

Resultatdiskussion

Vem bestämde vad som skulle uppfattas som ett sinnessjukt beteende?

I den process där ramarna för normalt respektive onormalt bestämdes går det att urskilja tre olika huvudaktörer. Staten, här representerad av Serafimerordensgillet, fanns redan i inledningsskedet närvarande i form av det frågematerial som skulle besvaras om den sjuke. Att denna enkät hade stor auktoritet ute hos landets myndighetspersoner råder ingen tvekan om då en så stor andel av intagningshandlingarna baserats på detta material. Frågorna är av sådan art att de tydligt visar vad man från statligt håll ansåg skulle uppfattas som ett sinnessjukt beteende, vilket tydligt har påverkat ansökningarna till dess form och innehåll. Serafimerordensgillet inflytande slutade inte med detta utan fanns ständigt närvarande i egenskap av den läkarinstruktion man upprättat i samarbete med George Engström. I denna återfinns bilden av centralhospitalet som en motsats till det skadliga livet.

Som jag tidigare beskrivit gick utvecklingen från ett icke-homogent förfarande med många olika inblandade aktörer till ett mer homogent handlingssätt. Där prästerna

92 VaLA, Birgittas sjukhus, Sjukhuschefen, Årsberättelser BII:1

tidigare varit den klart starkaste enskilda aktören fick dessa finna sig i att i allt högre utsträckning dela denna roll med läkarkåren. I förlängningen borde detta ha lett till en större rättssäkerhet för patienterna eftersom graden av godtycklighet bör ha minskat. Jag tolkar läkarnas ökade inflytande som del av en medikaliseringsprocess inom den tidiga sinnessjukvården. Detta faktum motsäger Bengt Erik Erikssons teori om att det snarare skulle ha handlat om en pedagogiseringsprocess än en medikaliseringsprocess. Inte heller Bengt Sjöström verkar, med utgångspunkt från det studerade området, ha helt rätt då han menar att medikaliseringsprocessen skulle ha inletts med 1858 års sinnessjukvårdsstadga. Läkarnas inflytande ökar nämligen, i detta exempel, successivt under hela perioden.

Den viktigaste aktören vid fastställandet av sinnessjukdom var läkaren. Denne stod för den slutgiltiga bedömningen och på många sätt kom han att agera både domare, advokat och åklagare för den intagne. Som jag beskrivit visste man egentligen väldigt lite om sinnessjukdomarnas verkliga natur. Bedömningen grundades därför i hög grad på den enskilde läkarens erfarenheter och praktiska kunnande. Även om läkaren oftast tog in de personer man ansökte om provkur för, hände det i vissa fall att denne inte bedömde patienten som sinnessjuk varpå patienten friskförklarades. Samtidigt hade ansökningarna stor auktoritet hos läkaren och även om det inledningsvis inte gick att spåra några tecken på sinnessjukdom fick den intagne ofta stanna i flera månader på centralhospitalet.

Det ska inte heller glömmas bort att den intagnes anhöriga eller andra förmyndare ofta varit de som tagit det första steget då man sökte hjälp från präst eller läkare. Tyvärr går det inte att säkerställa omfattningen av de anhörigas delaktighet eftersom denna grupp endast skimtar förbi i bakgrunden i intagningshandlingarna.

Vad uppfattades som normalt respektive icke-normalt?

Den bild som framträder ur källmaterialet av den normativa människan, kännetecknas av en fysiskt frisk och stark person utan några ärftliga belastningar samt med ett balanserat känsloliv. Personen i fråga utmärker sig genom god arbetsmoral och har dessutom ordning på sin ekonomi. Måttfullhet är ett honnörsord både då det gäller sprit och andra njutningsmedel. Personen i fråga är också nöjd och trygg med sin ställning i en eventuell familj såväl som i övriga samhället. Bilden har alltså inte förändrats sedan den av Qvarsell beskrivna tiden. Foucault har menat att det är ett borgerligt patriarkalt människoideal som formade synen på de intagna på de statliga institutionerna fram till 1800-talets mitt. Qvarsell är inne på en liknande linje och menar att de ideal som skiner igenom i Engströms människosyn stämmer väl överens med de människoideal som medelklassen uppbar under 1800-talets första hälft. Jag är dock tveksam till om dessa ideal verkligen går att isolera till den borgerliga sfären. Snarare tycks det mig handla om ett kristet luthersk människoideal som var vanliga på samhällets alla nivåer vid den här tiden.

I de allra flesta fall definieras det icke-normala utifrån en tillsynes faktiskt psykisk ohälsa och det är framförallt avvikelser i beteendet som betonas. Patienterna uppträder förvirrat och / eller ger uttryck för en låg begåvning. Förvirring består ofta uti att patienten har en bristande verklighetsuppfattning vilken ofta visar sig genom att patienten på något sätt tror sig vara förföljd, lider av synvillor eller helt enkelt talar utan sammanhang. Även eventuella fysiska avvikelser betonas vilket var särskilt vanligt vid fall

av grava förståndshandikapp. I flera avsnitt i journalhandlingarna beskrivs denna patientgrupps beteende som djuriskt. Detta för tankarna till Mary Douglas teori om att det avvikande för att bättre passa in i de befintliga tankestrukturerna kan omtolkas. Detta skulle kunna peka på att patienter som i allt för hög grad avvek fysiskt och psykiskt på detta sätt kom att utmana gränsen för, vad man uppfattade som, det mänskliga. Detta innebär inte att läkaren betraktade patienten som ett djur men samtidigt inte heller som en fullvärdig människa. Vad detta fick för konsekvenser för den intagne går jag närmare in på under rubrik

Mål och förhållningssätt i teori och praktik.

Då det gäller personer med epilepsi är normalitetsbegreppet mer problematiskt eftersom denna patientgrupp inte klassades in under, vad man kallade, de egentligt vansinniga. Deras icke-normalitet härleddes därmed inte till vad man klassade som ett sinnessjukt beteende utan till den sjukdomsbild som följer med epilepsi d.v.s. att personen i fråga i olika utsträckning led av återkommande epileptiska anfall. Det är svårt att se vad som egentligen skulle befogat att man tog in denna grupp på centralhospitalet med de inskränkningar i den personliga frihet detta innebar. Kanske finns orsaksförklaringen i att ett epileptisk anfall kan verka skrämmande för en ovan betraktare samtidigt som det kan orsaka allvarliga fysiska och psykiska skador för den drabbade. Anfällen utgjorde på detta sätt en skrämmande avvikelse från ett normalt beteende, en avvikelse man i enlighet med Douglas teorier i det här fallet valde att ta fysisk kontroll över genom att placera den sjuke på centralhospitalet? Det kan också finnas en rent pragmatisk orsaksförklaring. Kanske fick de ökade kraven på samhällsmedborgarna stora negativa effekter för personer med epilepsi. I det i allt högre specialiserade och mekaniserade arbetslivet utgjorde epileptiska anfall en stor fara både för både den drabbade själv men också för dennes arbetskamrater. På detta sätt minskade och i vissa fall försvann helt denna grupps försörjningsmöjligheter.

Jag har under rubrik *3.5 De besynnerliga fallen* beskrivit hur normalitets begreppet inte alltid kunde kopplas till en faktiskt grundad psykisk eller fysisk ohälsa. Inom denna grupp återfanns den lilla grupp personer som genom sitt beteende på något sätt kommit i konflikt med och begått olika brott mot det övriga samhällets moralregler. Ett sådant brott var en låg arbetsmoral och en dragning till lättsinne. Även ett utsvävande sexualliv ansågs som ett svårt brott mot dessa regler särskilt då det gällde kvinnor. Källmaterialet visar att det betraktades som så pass onormalt för en kvinna att ha tillfälliga och ibland många utomäktenskapliga sexuella förbindelser att en intagning vid centralhospitalet ansågs befogad. Detta trots att personen i fråga inte ansågs sinnessjuk. Till denna kategori hör även de som vid upprepade tillfällen ertappats med onani.

Normalitetsbegreppet var också kopplat till samhällstillhörigheten vilket fallet med 28 årige prästen visar. Denne uppvisade ett för sin ställning så ovärdigt beteende att intagning på centralhospitalet ansågs befogad. Samtidigt visar provkursjournalerna att han inte visade några egentliga tecken på sinnessjukdom. Att som präst vara både våldsam och envis samt dessutom visa ovilja att delta i det terapeutiska arbetet, ledde fram till att denne kom att ordinerats in på centralhospitalet efter att provkuren avslutats. Tydligen kunde gränserna för det normala variera beroende på vilken social tillhörighet man hade. Den aktuella prästen kränkte tydligen gränserna för strukturerna

inom den egna sociala tillhörigheten i så hög grad att vård på centralhospitalet ansågs vara av nöden.

Det framgår också av provkursjournalerna att det ansågs som onormalt att ljuga om sin ställning i samhället. Detta gäller ofta i fallet med de patienter som gavs diagnosen falska anspråk och föreställningar. Det handlade här uteslutande om manliga personer ur samhällets lägre skikt vilka på något sätt farit med osanning om sin rätta samhällsklasstillhörighet. Det är ur provkursjournalerna svårt att utläsa om patienten ifråga verkligen lider av vanföreställningar men i de allra flesta fall verkar det ha handlat om ett tvångsmässigt beteende där patienten själv inte längre kunnat skilja på dikt och verklighet medan det i andra fall råder en större osäkerhet om patientens egentliga ohälsa.

Resultaten visar att normalitetsbegreppet oftast grundades på psykiska och fysiska avvikelser och i lägre utsträckning om man avvek från samhällets övriga strukturer avseende klass och kön.

Varför togs man in på centralhospitalet?

Med ledning av både intagnings- och journalhandlingar verkar beslut om inskrivning på hospitalet i de flesta fall gjorts utifrån praktiskt grundade motiv och skäl. En stor andel av de intagna uppvisade på ett eller annat sätt ett beteende som var våldsamt eller på annat sätt ansågs störande för den allmänna ordningen. Ofta ansågs personen ifråga omöjlig att vårda i sin hemmiljö både för sin egen och andras säkerhet.

Den andra vanligaste orsaken till intagning är att patienten inte kunde ta hand om sig själv utan bedömdes kräva ständig tillsyn och omsorg. Hit hör olika former av förvirringstillstånd där patienten av olika skäl bedömdes omöjlig att vårda hemma. Det samma gäller tillstånd av melankoli eller med vår tids terminologi: depression. Den drabbade beskrivs ofta ha förlorat livsgnistan och inte sällan hade det förkommit tankar på eller försök att ta sitt liv. Melankolikerna beskrivs också som mycket fysiskt svaga eftersom de ofta drabbats av såväl sömnrubbingar som åstörningar. Ofta har de också slutat arbeta och därmed förlorat källan till sin och vissa fall sin familjs försörjning. I intagningshandlingarna framträder bilden av att ansökan till centralhospitalet var ett desperat rop på hjälp från den sjukas anhöriga. Även i dessa fall är skälen till ett omhändertagande av pragmatisk art.

Även i fallet med de som skulle komma att ges diagnosen slöhet och fänighet, d.v.s. personer med någon form av förståndshandikapp, är det omsorgsbehovet som betonas. Här råder det dock en stor variation med allt från till synes lindriga former av begåvningshandikapp till gravare förståndshandikapp där även andra former funktionshinder ofta var inblandade. Även här är skälen till intagning pragmatiska. Det anses helt enkelt inte finnas några praktiska möjligheter att klara denna patientgrupps vårdbehov i hemmet eller fattigstugan. Vad som förorsakat att de med lindrigare förståndshandikapp inte längre ansågs kunna vistas ute i samhället är det svårare att ge en enkel förklaring till. Det är också vanligt att det på något sätt skett en negativ förändring i den intagnes sociala nätverk. En nära anhörig som tidigare tagit hand om den intagne kunde ha gått bort eller också ansåg man att man av olika skäl, t.ex. ålderdomssvaghet, inte längre på egen hand klarade patientens omsorgsbehov.

Kanske fanns det också andra orsaker till att man omhändertog personer med lindriga förståndshandikapp. Ofta tycks denna grupp tidigare ha kunnat fungera ute i sam-

hället och där kunnat utföra enklare sysslor. Vad gjorde att dessa inte längre ansågs kunna vistas ute i samhället? Möjligen kan den skenande fattigdomsproblematiken vara en förklaring till detta. Fattigvårdsinrättningarna var ofta överbelastade och jag har beskrivit hur man från socknarnas sida strävade efter att få sina fattighjon inlösta på centralhospitalet och hur man från läkarhåll försökte motverka denna utveckling. Personer med olika handikapp utgjorde helt enkelt en större belastning för de redan mycket begränsade resurser man förfogade över. De förståndshandikappade och sinnessjuka fick inte längre plats inom de allt snävare ekonomiska ramarna. Detta problem försökte man lösa genom att förskjuta det lokala ansvaret för denna grupp till staten, här representerad av centralhospitalen.

Samtidigt krävde det effektiviserade jordbruket allt mer av sin arbetskraft, vilket kan utgöra en bidragande orsaksförklaring. Många ur samhällets svagare grupper klarade helt inte att leva upp till de ökade kraven utan miste sina tidigare praktiska funktioner i samhället. Denna grupp hade redan tidigare spelat en begränsad roll i samhällsnyttans marginaler och då man förlorade denna roll blev man en belastning för sin omgivning. Många tog säkerligen hand om sina anhöriga men där dessa av olika skäl inte kunde eller ville erbjuda en fortsatt omsorg återstod endast fattighuset eller centralhospitalet. Detta skulle i så fall ge stöd åt Foucaults teorier om att de sinnessjuka på detta sätt kom att förlora sin tidigare ekonomiska betydelse i ett allt mer specialiserat samhälle.

Under rubrik 4.2 har jag visat att man inte alltid behövde vara sinnessjuk för att tas in på centralhospitalet även om detta var ovanligt. I samtliga av dessa fall där en avvikelse från den samhälleliga moralen angavs som skäl löstes detta genom att man tog fysisk kontroll över avvikelsen. I de fall den intagne under vistelsen inte uppvisade några avvikelser från det normala i sitt beteende ansågs problemet löst varpå man friskförklarades och skickades hem. I de fall den intagne vägrade underordna sig den rådande ordningen på centralhospitalet verkar detta ofta ha lett till att man kom att ordineras en plats på den kurativa avdelningen. Inte förrän man uppvisade ett som läkarna bedömde lämpligt beteende återgavs man friheten. Skälen till detta förfarande verkar dock i de flesta fall ha varit av praktisk art eftersom en motsträvig patient blev mer komplicerad att behandla samtidigt som behandlingstiden blev längre.

Resultaten visar att det finns stöd både för både det pragmatiska perspektivet som i den här uppsatsen främst representeras av Eva Eggeby samt det kontrollperspektivet som återfinns hos Foucault och dennes lärjungar Sjöström och Eriksson. De pragmatiska skälen verkar dock ha dominerat. Det finns ingenting i källmaterialet som tyder på att man under den studerade perioden skulle ha använt centralhospitalet som en korrigeringsanstalt för t.ex. oppositionella vilket bl.a. föreslagits av företrädare från kontrollperspektivet. Däremot har jag visat att hospitalet i ett fåtal fall gavs en korrigande funktion då det gällde ett moraliskt avvikande beteende. I fallet Vadstena centralhospital verkar motiven främst varit av praktisk art, vilket gör det därmed återfinnas störst överensstämmelse med Eggebys pragmatiska förklaringsmodell.

Det är i sammanhanget viktigt att betona skillnaderna i ovanstående författares historiska perspektiv. Forskarna i den "foucaultska" traditionen vill teckna de övergripande förloppens historia med utgångspunkt i sociologin. Här har ofta källkritiken fått stå tillbaka till förmån för bilden av sociologiska sammanhangen vilket har lett till mycket kritik från källkritikens anhängare. Eggeby och Qvarsell tar däremot avstamp i

det lilla exemplet vilket i dessa fall utgörs av Danvikshospitalet i Stockholm samt centralhospitalet i Vadstena. Både Eggeby och Qvarsell har ett källkritiskt tillvägagångssätt där resultaten hämtas från en både en empirisk kvantitativ och kvalitativ undersökning. Jag har i min undersökning haft ett liknande tillvägagångssätt. Denna empiriska ansats är i allmänhet i lägre utsträckning genomförd hos företrädarna för kontrollperspektivet. Istället väljer man ett induktivt förhållningssätt där det lilla exemplet bildar underlag för stundtals tämligen grova generaliseringar. Det är dock viktigt att slå fast att de resultat som presenteras i såväl Eggebys och Qvarsells avhandlingar, såväl som i denna uppsats, endast kan göra anspråk på att beskriva ett specifikt fall under en begränsad tidsperiod. En direkt jämförelse med anhängarna av kontrollperspektivet är därmed inte möjlig. Jag kan bara tala om hur det pragmatiska perspektivet respektive kontrollperspektivet förhåller sig till min lilla del av verkligheten. Samtidigt är detta viktigt eftersom denna lilla del utgör en pusselbit i den historiska helhetsbild som eventuellt helt eller delvis kan falsifiera de teorier som framförts av kontrollperspektivets företrädare.

Hur och på vilka grunder, gjordes den normativa gränsdragningen?

Jag har under rubriken 3.1 *Hur gick intagningsförfarandet till?* redogjort för de praktiska rutinerna då man bedömde huruvida en person kunde klassas som sinnessjuk eller ej och jag går nu vidare med att diskutera på vilka grunder dessa bedömningar gjordes.

Hjertstedt verkar ha fortsatt på den av Engström utstakade vägen vilken utgjordes av kombination av det somatiska och psykiska synsättet. Då det gäller de normativa gränsdragningarna verkar dock det psykiska synsättet med sina rötter i den platoniska medicinen spelat störst roll. Även om läkaren vid patientens ankomst till hospitalet noggrant noterade eventuella fysiska avvikelser var det framförallt patientens beteende som var avgörande. Innan patientens ankomst hade läkaren via intagningshandlingarna hunnit skapa sig en bild av den intagne. I dessa lades stor vikt vid beskrivningen av patientens tidigare liv. Det man bl.a. tog upp var sorg, passioner, utsävande liv, ovilja till arbete, sexuellt beteende etc. I samtliga av dessa fall handlar det om en moralisk och normativ bedömning i någon form. Den moral och det människoideal det i det här fallet handlade om var det som företrädades av de inblandade myndighetspersonerna vilka i sin tur var underställda samhällets övergripande strukturer.

Den normativa bedömningen gjordes därmed utifrån en kombination av kristet förankrade samhälleliga värderingar, det av Platon ärvda psykiska perspektivet samt de erfarenheter läkaren själv gjort under sitt arbete. Då det gäller det somatiska perspektivet tycks detta spelat en tämligen begränsad roll vid den normativa gränsdragningen. Det skulle dock komma att få en allt större betydelse i försöken att bota sinnessjukdomarna. Den mall som kom att ligga till grund för bedömningen av patienterna utgjordes därmed av en syntes av samhällets och läkarvetenskapens strukturer.

Skillnader i kön

Under perioden 1848 – 1858 togs det i genomsnitt in lika många män som kvinnor vid hospitalet. I början av perioden är det flest män som tas in på hospitalet medan det i slutet av densamma är flest kvinnor. Variationerna i resultaten gör det svårt att dra några säkra slutsatser men det blir allt fler kvinnor som tas in till provkur ju längre

fram i den undersökta perioden man kommer. Vad dessa variationer beror på är svårt att förklara. Möjligen kan detta ha att göra med läkarnas ökade inflytande vid intagningsprocessen och då ha en koppling till att kvinnor av den samtida läkarvetenskapen ansågs ha lättare att drabbas av sinnessjukdom än män vilket bl.a. föreslagits av Johannisson samtidigt som . En kompletterande förklaring kan vara att andelen kvinnor vid den här tiden var 4 % större än män både på läns- och riksnivå.

Det var procentuellt sett också fler kvinnor än män som ordinerades en plats på hospitalet efter avslutad provkur. Möjligen var detta ett resultat av att kvinnor vid den här tiden ansågs svårare att bota än män, vilket bl.a. föreslagits av både Eriksson och Johannisson.

Då det gäller diagnostiseringen återfinns flera könsrelaterade skillnader. Kvinnor utmärker sig bl.a. genom sin klara dominans där diagnosen på något sätt var kopplad till religionens och sexualitetens områden. Möjligen kan den kvinnliga dominansen då det gäller diagnosen religiös melankoli förklaras utifrån den framväxande väckelserörelsen. Kvinnan hade inom denna rörelse en långt mer framskjuten position än vad fallet var inom statskyrkan. Inte ens rollen som predikant var utesluten för kvinnor i väckelserörelsen. Detta gick stick i stäv med den officiella kyrkopolitiska linjen. Konventikelplakatet som allt sedan 1726 förbjudit religiösa sammankomster utanför den svenska statskyrkans sfär ägde laga kraft ända fram till 1858. Det här var en lag som inte hade folkligt stöd på alla håll och trots att man riskerade straffpåföljd hölls väckelsemöten ute i de svenska stugorna. Detta innebar att det som var socialt accepterat för kvinnor i ett sammanhang, officiellt sätt var förbjudet enligt svensk lag. Kanske kan kvinnors överrepresentation då det gällde diagnosen religiös melankoli förklaras utifrån det faktum att det rådde en spänning mellan det som var socialt accepterat i de subgrupper personer ur olika väckelserörelser rörde sig i och samhällets officiella hållning då det gällde kvinnans ställning i det religiösa samfundet. Kvinnor förväntades förvisso ta aktiv del i församlingslivet men deras roll var även på detta område av det understödjande och omsorgstagande slaget. Karin Johannisson har framfört tesen att kvinnors sociala utsatthet gjorde att de i högre utsträckning än män sökte sig till religionen för att finna en fast punkt i tillvaron vilket kan vara en kompletterande förklaring.

Att kvinnor också var överrepresenterade då det gäller sexuellt relaterade diagnoser kan möjligen förklaras utifrån de tidsbundna normerande förväntningar på kvinnan vars sexualitet ansågs höra hemma inom äktenskapets ramar. En kvinna som aktivt sökte sexuella förbindelser utanför äktenskapet utmanade inte bara det samtida familjeidealet, där kvinnans främsta uppgift låg i att vara en god mor och maka, utan också de könsbundna hierarkier samhället vilade på. Ur Mary Douglas strukturalistiska perspektiv utgjorde dessa kvinnor, genom sin utåtriktade sexualitet, en avvikelse från de strukturer som reglerade förhållandena mellan könen. I det här fallet hanterades avvikelsen genom att denna grupp klassades som farlig vilket ledde till att man tog fysisk kontroll över de avvikande då man togs in på centralhospitalet.

Man kan inte utesluta att dessa omständigheter ibland kan ha utnyttjats av äkta män som av någon anledning kände sig svikna eller förorättade av sina fruar. I fallet med den 38 åriga kvinna som jag tagit upp under rubriken 3.5 *De besynnerliga fallen*, krävs det ingen större fantasi för att misstänka att allt inte stod rätt till. Kvinnan ifråga hade mot sin vilja tvingats gifta sig med en äldre och dessutom sjuklig man, trots att hennes hjärta fanns hos en annan man. Efter att ha tagits in på centralhospitalet på ma-

kens begäran visade hon först inga tecken på sinnessjukdom. Efter två månaders provkur försämrades kvinnans tillstånd. Med tanke på behandlingsmetoderna och den tunga arsenalen av mediciner kanske inte detta var så underligt. Försämringen kom sålunda att leda till att hon ordinerades in på hospitalet.

Det kan naturligtvis inte uteslutas att de kvinnor som fick sexuellt relaterade diagnoser verkligen var sinnessjuka men det är iögonfallande att män så sällan fick en sådan diagnos. Detta skulle kunna tyda på att det ibland var andra än rent medicinska skäl som låg bakom vissa intagningar vid centralhospitalet. Ett sådant skäl skulle kunna vara att en utåtriktad kvinnlig sexualitet också uppfattades som mer avvikande än en motsvarande manlig vilket bl.a. föreslagits av Karin Johannisson. I enlighet med hennes teorier ansågs kvinnans sexualitet som mer primitiv och i större behov av att kontrolleras än i fallet med män. Hon menar att det primitiva och djuriska ansågs vara utmärkande drag för kvinnor ur underklassen vilket skulle kunna stämma eftersom de personer som i högst utsträckning gavs sexuellt relaterade diagnoser var just kvinnor ur samhällets lägsta sociala skikt vilka i hög grad uppvisade just sådana symtom.

Att kvinnor oftare gavs diagnosen melankoli har förmodligen en praktisk förklaring. En orsak till detta förhållande kan vara att kvinnor i högre grad drabbas av depression än män.⁹³ Om man dessutom beaktar att 25 procent av de kvinnliga fallen kunde relateras till svåra förlossningar, kanske den kvinnliga överrepresentationen inom denna diagnos inte är så underlig, vilket bl.a. finner stöd i Johannissons teorier om att kvinnans fysiska och psykiska utsatthet resulterade i att hon lättare drabbades av sinnessjukdom än män. Det kan helt enkelt ha handlat om förlossningspsykosor och depressioner.

Kvinnor gavs också i större utsträckning än män diagnosen allmän förvirring och då ofta i kombination med diagnosen tumult. Män i sin tur är i klar majoritet då det gäller fixerad- samt periodisk vansinnighet. Det intressanta är att beskrivningarna av förvirrings- och vansinnighetsdiagnoserna ofta sammanfaller. Personen ifråga uppvisar i båda fallen ett förvirrat beteende och uppträder på något sätt störande för den allmänna ordningen. Likheten i symtomen för tankarna till att det delvis skulle kunna handla om könsspecifika begrepp som egentligen beskriver liknande eller rentav samma tillstånd. Den stora skillnaden, som också skulle kunna vara en anledningen till begreppskillnaden, verkar här ligga i att män oftare beskrivs som våldsamma medan kvinnors beteende beskrivs som hysteriskt och tumultartat. Det är svårt att se vad som skulle utgjort den praktiska skillnaden eftersom det i båda fallen är ett våldsamt beteende som beskrivs i provkursjournalerna. Även inom detta område går det att finna ett visst stöd för Johannissons teorier eftersom hon menar att aggressivitet och hysteri ansågs vara särskilt vanligt hos kvinnor ur underklassen. Samtidigt utmärker sig männen från samma låga sociala kategorier i lika hög grad genom ett mycket likartat beteende. Det aggressiva och hysteriska beteendet verkar därmed inte ha varit isolerat till kvinnor ur samhällets lägsta sociala kategorier utan även till män ur samma skikt. Skillnaderna verkar istället ha en språklig förankring. Tyvärr utgör källmaterialets vaga beskrivning av kvinnornas sociala ställning och det använda sociala klassificeringssystemet, en begränsning här eftersom det med utgångspunkt i detta inte går att utläsa i vilken omfattning kvinnor ur de högre sociala skikten gavs olika diagnoser.

93 The new encyclopaedia Britannica, volym 4, (USA 1997) s. 21

Diagnosen fixerad vansinnighet särskiljer sig på ett för männen unikt sätt. Det gäller framförallt i de fall där patienten ifråga gjort falska anspråk om sin ställning i samhället. Att denna diagnos endast återfinns hos den manliga delen av patientgruppen tyder på att detta på något sätt avvek från de manliga normerna. En något mindre smickrande orsak till mäns överrepresentation inom denna diagnos, skulle kunna vara att män möjligen är mer lagda åt det självhävdande hållet än kvinnor. Samtidigt kan det inte uteslutas att de falska anspråken upplevdes som så gränskränkande av läkarna att det kan ha skett en gränsförskjutning i synen på det normala och därmed på vad som kunde betraktas som ett sinnessjukt beteende. Att veta sin rang i samhällsordningen hörde till kardinaldygderna, vilket bl.a. Serafimerordensgilletts formulär visar. Nu ska i sammanhanget nämnas att beskrivningen av de som tagits in till provkur med dessa symtom, ofta målar bilden av en person med anspråk som knappast kan anses vara av måttfull art. Bland de nämnda fallen finns flera för dessa diagnoser typiska exempel där man bl.a. ansett sig vara utsänd på uppdrag av prins Oscar och i ett fall gick man ännu längre och påstod sig vara utsänd av ärkeängeln Gabriel. I samtliga fall kombinerades dessa anspråk med ett minst sagt besynnerligt beteende vilket gör att det troligen inte finns någon anledning att tvivla på läkarens riktighet i sin bedömning av dessa patienters själsliga ohälsa.

Den manliga dominansen då det gäller diagnoserna fixa idéer och exaltation är svårare att förklara. I båda fallen tycks någon form av målinriktad galenskap ha varit inblandad, t.ex. en okuvlig vilja att anlägga bränder, och kanske finns förklaringen just i att män ansågs mer målinriktade än kvinnor. Det problematiska är att dessa symtom även återfinns under diagnoserna fixerad- och periodisk vansinnighet, vilket gör det hela desto mer problematiskt. Förmodligen är detta ett resultat av att definitionerna av diagnoserna vid den här tiden inte var fastställda och därför kunde variera från gång till gång. Eftersom kunskaperna kring sinnessjukdomarna fortfarande var begränsade, försökte man från läkarhåll att utifrån ett empiriskt förhållningssätt successivt förändra diagnosernas definitioner, för att på så sätt hitta fram till ett mer med verkligheten överensstämmande diagnostiseringsystem.

Då det gäller diagnoserna fänighet / slöhet samt epilepsi råder det i princip jämvikt mellan könen vilket förmodligen kan förklaras utifrån det faktum att dessa funktionshinder hade en fysisk orsaksförklaring.

Skillnader i klass

Även om det inte går att göra någon direkt jämförelse mellan centralhospitalet och riket i övrigt gällande den sociala stratifieringen återfinns ändå vissa iögonfallande omständigheter. Ett sådant är att en så stor andel av de intagna kom från samhällets lägsta samhällsklasser, medan personer ur den högsta sociala kategorin inte fanns representerade alls. Samma förhållande rådde under den av Roger Qvarsell studerade perioden och man kan se att det på detta område inte skett någon förändring. Tydligt var det inget alternativ för den svenska överklassen att placera sina anhöriga vid centralhospitalet. I många fall handlade det säkert om medkänsla med den anhörige men det fanns säkert även andra motiv. Roger Qvarsell har tidigare slagit fast att en anledning till detta var att man besatt de ekonomiska resurserna en sådan omsorg krävde. En annan orsak, som inte utesluter Roger Qvarsells förklaring, kan ha varit att man ogärna ville beblanda sig med folk ur de lägre klasserna. Det kan också ha också ha funnits

andra statusrelaterade motiv. För en familj med hög ekonomisk rang ansågs det möjligen inte fint att överlämna en anhörig i det allmännas vård. Kanske kan det i vissa fall också handlat om att man på ganska skam hellre gömde undan den sinnessjuka än att man lämnade ut denne i offentlighetens ljus. Ur ett ”Mary Douglas-perspektiv” skulle det här handlat om att den vansinnige avvek från familjens självbild, d.v.s. de strukturer som familjens medlemmar identifierade sig med. Samtidigt avvek den sinnessjuka eller förståndshandikappade från det övriga samhällets bild av och förväntningar på de strukturer som ansågs utmärkande för samhällets ledande grupper. En avvikelse inom denna grupp uppfattades säkerligen som mer anmärkningsvärd i jämförelse med personer ur de lägre sociala kategorierna. Kan det ha varit så att man även i detta fall valde att ta fysisk kontroll över det avvikande då man undanhöll det från offentlighetens ljus?

Att så många ur social kategori nio som togs in till provkur har, som jag redan varit inne på, sin förklaring i att det framförallt var i denna grupp som de med diagnosen slöhet / fånighet återfanns. Det är dessutom inom denna kategori den största andelen kvinnor återfinns, vilket skulle kunna vara en bidragande förklaring. Samtidigt utgör detta ett metodiskt problem eftersom det använda klassificeringssystemet inte ger någon klar bild av kvinnors sociala tillhörighet.

Resultaten visar att personer ur de lägsta sociala kategorierna inte ordinerades in på centralhospitalet, efter avslutad provkur, oftare än personer ur samhällets högre sikt. Det finns därmed inget i detta fall som skulle ge stöd åt kontrollperspektivet.

I fallet med diagnoserna återfinns flera intressanta skillnader. En sådan är att diagnosen fånighet endast gavs till personer ur de sociala kategorierna sex och nio. Jag har tidigare beskrivit att det var inom kategori nio som de omyndiga återfanns. Denna grupp utgjordes i hög grad av patienter med diagnosen fånighet, vilket förklarar detta samband. Frågan är varför ingen ur kategori 2–5 gavs diagnosen fånighet? Möjligen kan dessa återfinnas under den ospecificerade kategorin men då borde detta även gälla för kategori sex. Om vi förutsätter att det handlade om olika former av förståndshandikapp och / eller svåra psykiska sjukdomar vilka ofta hade sin grund i biologiska defekter borde ett sådant samband vara lika starkt oavsett vilken social kategori man tillhörde. Kanske var det så att man även i kategorierna 2–5 började sträva efter att själva ta hand om sina anhöriga som ansågs sinnessjuka. I takt med att strukturerna för den framväxande medelklassen tog form uppstod samtidigt ett behov av att markera en tydlig och avskiljande gräns gentemot framförallt samhällets lägre sociala grupper. Genom att tydliggöra denna gräns förstärktes samtidigt den egna identiteten.

Även i fallet med religiös melankoli är det personer, i det här fallet till stor del kvinnor, ur kategori sex som gavs denna diagnos. En förklaring skulle kunna vara att väckelserörelsen hade sina flesta anhängare bland samhällets minst bemedlade. Att diagnosen religiös melankoli i så hög grad gavs till personer ur samhällets minst bemedlade personer kan också ha varit ett resultat av att man från samhällets sida ville ta kontroll över väckelserörelsens anhängare. Beskrivningen av dessa patienters minst sagt underliga beteende motsäger dock denna tes.

Det kan alltså konstateras att det fanns visst ett samband mellan tillhörigheten till en social kategori och vissa diagnoser.

Mål och förhållningssätt i teori och praktik

De officiella målen för verksamheten vid Vadstena centralhospital slog fast att denna syftade till att bota patienterna till både kropp och själ. Korrespondensen mellan överläkaren och direktionen visar att Hjertstedt slöt upp bakom dessa mål. Att så många patienter vistats så länge på hospitalet uppfattades av Hjertstedt som negativt. Det kan säkert ha funnits flera orsaker till detta och jag har visat att de obotliga till viss del kan ha fungerat som en bromsklots då det gällde möjligheten att ta in nya patienter, samtidigt som vårdbehovet var stort. I Hjertstedts behandlingsarbete ingick också en strävan att göra patienterna mer självständiga vilket bl.a. visade sig i hans intresse av att man bedrev skolundervisning vid centralhospitalet. Det finns alltså mycket som motsäger Sjöströms hypotes om att läkarna strävade efter att ta kontroll över patienterna. I exemplet Vadstena centralhospital är det tydligt att man ville att patienterna skulle bli friska och kunna återvända hem.

Det är viktigt att man inte bortser från att det fanns tydliga filantropiska strävanden bakom de uppställda målen, vilket bl.a. läkarinstruktionen ger uttryck för. Patienterna ska ges en omsorgsfull och öm vård. Läkaren ska anstränga sig att vinna patienternas förtroende genom ett tröstande, kärleksfullt och allvarligt förhållningssätt. Man betonar också att patienterna ska garanteras skydd till både person och egendom, vilket i sammanhanget var väl viktigt att betona med tanke på denna grupps utsatthet. Läkaren hade också en övervakande funktion gentemot den övriga personalstyrkan och skulle i egenskap av denna tillse att patienterna inte på något sätt kränktes.

Det fanns tyvärr också allvarliga etiska luckor i läkarinstruktionen. Då det gäller tvångsåtgärder slår man fast att dessa aldrig får kränka vad man benämner som humanitetens gränser. Det problematiska är att man inte markerar var och hur gränsen för det humana ska dras. Man föreskriver att så lindriga metoder som möjligt bör väljas men betonar samtidigt att man i undantagsfall tillåts ta till vad man benämner som, ”allvarsammare behandling”. Faran i dessa otydligheter är att de ”öppnar upp” för ett godtyckligt handlande gentemot patienterna eftersom det i praktiken gav läkaren fria händer. Det var dessutom läkaren som skötte den officiella kontakten med de statliga instanserna i alla medicinska ärenden vilket borde gjort det svårt att få någon verklig insyn i verksamheten. Michel Foucault har beskrivit hospitalen som ett slags mikrokosmos slutet för yttvärlden där behandlingen av patienterna förblev osynlig för omvärlden och det verkar som om åtminstone denna del av hans teorier ligger i linje med detta.

En jämförelse mellan de teoretiska intentionerna och det praktiska arbetet röjer att det rådde ett glapp mellan teori och praktik. Många behandlingsmetoder var obehagliga och ibland direkt smärtsamma. Att bad var en så vanligt förekommande behandlingsmetod kan i vissa fall ha varit behagligt men i de fall detta inkluderade att man låstes fast i iskallt vatten blir bilden betydligt mörkare. Att sätta hank och behandling med frätande medel blev med tiden allt ovanligare och kanske var detta tecken på en humaniseringsprocess. Kanske kan de allt vanligare medicinska preparaten vara en förklaring till denna process. Om en person kunde lugnas genom medicinering samtidigt som det fysiska våldet kunde minskas är det knappast någon vild gissningen att läkaren valde det, för alla inblandade, enklaste och samtidigt lindrigaste alternativet. Den finns därmed fakta som pekar på att den medikaliseringsprocess som Bengt Sjöström menar startade med 1858 års sinnessjukvårds stadga redan kan ha inletts under

den studerade perioden, vilket de allt vanligare medicinska preparaten kan vara ett tecken på.

Samtidigt levde många av de äldre och många gånger smärtsamma och obehagliga behandlingsmetoderna kvar. Även själva frihetsberövandet måste i många fall ha upplevts som både kränkande och skrämmande. Trots att man undvek att blanda de lindrigt sjuka med de svårare fallen är det inte svårt att föreställa sig att kontakten med de övriga patienterna säkerligen måste varit ångestframkallande för många. Om man dessutom beaktar att större delen av de intagna rekryterades från den fattiga landsbygdsbefolkningen, som i många fall aldrig varit utanför sin egen hemsocken, är det inte svårt att föreställa sig vilken omvälvande upplevelse en intagning vid hospitalet måste ha varit. Att plötsligt slitas bort från den värld och de personer man känner, för att istället stängas in bland en mängd mer eller mindre underliga människor måste även det ha uppfattats som mycket påfrestande. När jag gått igenom källmaterialet kan jag inte låta bli att förvånas över människans förmåga att överleva och uthärda i de mest svåra situationer.

Om man till den övriga bilden fogar de i allt högre utsträckning använda morfinpreparaten och dessas beroendeframkallande verkan, ljusnar knappast bilden. Beroendet i kombination med dessa mediciners biverkningar fick förmodligen långsiktiga konsekvenser för patienterna och det är ingen vild gissning att användandet av dessa i vissa fall kan ha försämrat patienternas tillstånd snarare än förbättrat det. Kanske var även detta en bidragande orsak till de i många fall långa behandlingstiderna?

Är då detta bevis som skulle kunna ge stöd åt kontrollperspektivet? Jag menar att så inte är fallet. Visst rådde det ett mycket ojämnt maktförhållande mellan patienterna och läkarna och visst var behandlingsmetoderna många gånger grymma. Faktum kvarstår dock att det trots allt finns mycket som pekar i riktning mot att man faktiskt, med utgångspunkt i sin samtids kunskaper om sinnessjukdomarna, handlade på det sätt som man trodde var bäst för patienterna. Målet var att patienterna skulle blir friska och kunna återgå till sina normala liv. Bengt Sjöström menar att fokuseringen vid den somatiskt / fysiskt förankrade synen på sinnessjukdomarna innebar att man gav upp möjligheten att bota patienterna. Detta påstående ger uttryck för historisk efterklokhet. Detta kunde ha varit riktigt om det funnits några alternativa behandlingsmetoder att ta till men så var inte fallet. Den kurativa verksamheten baserades på kunskaper hämtade från läkarens egna arbete men också från samtidens mest framstående forskning på området. Det skulle dröja ända fram till sekelskiftet innan Freud skulle komma att närma sig de delar man tidigare förbisett i jakten på sinnessjukdomarnas orsaker. Dessutom visade man stort intresse för eventuella psykiska kriser i patienternas tidigare liv. Läger man dessutom till den stora betydelse man lade vid livsmiljön är det inte svårt att se att Sjöströms teorier stämmer mycket dåligt i detta exempel. Liksom i under den av Roger Qvarsell undersökta perioden använde man sig fortfarande av en kombination av det somatiska och psykiska synsättet. Man övergav helt enkelt inte det psykiska synsättet på Vadstena centralhospital under denna period .

Det är viktigt att ha i åtanke att läkarna i lika hög grad var underkastade de övergripande strukturernas bild av det normala, samt de automatiserade mekanismerna för hanteringen av det icke-normala. Kanske kan detta vara en del i förklaringen av de ibland grymma behandlingsmetoderna. Om man uppfattade att patienterna genom sitt beteende kränkte gränsen för det mänskliga kan detta ha påverkat läkarens förhåll-

ningssätt gentemot dessa. Det som varit en otänkbar handling mot den normala människan blev mindre otänkbart eller i vissa fall en fullt möjlig handling mot vad man uppfattade som den icke-normale. Genom att man tagit fysisk kontroll över det avvikande genom inspärning, låg vägen öppen för nya och tyvärr också bedrägliga möjligheter. Detta kan låta snubblande nära Michel Foucaults perspektiv men det fysiska omhändertagandet är här, enligt min mening, inte en del av en maktsträvan från läkarhåll. Att hantera det avvikande, betyder inte att man automatiskt strävar att öka sin egen makt utan denna process sker istället på ett omedvetet plan.. Naturligtvis ville man ha kontroll över behandlingen av patienterna eftersom de inte kunde ta hand om sig själva men detta avviker inte på något sätt från de förhållande som råder inom dagens sjukvård. Slutmålet var trots allt inte att ta kontrollen utan att med så kort vårdtid som möjligt kunna bota de sjuka. Min slutsats ansluter sig till Eva Eggebys synsätt om att omhändertagandet av de sinnessjuka i de allra flesta fall skedde utifrån pragmatiska motiv. På makronivå kan det säkerligen ha funnits andra motiv men med dessa befattar sig inte denna uppsats.

Avslutning

Verksamheten vid Vadstena centralhospital under åren 1848–1858 kom till stora delar att bygga vidare på de förhållningssätt och behandlingsmetoder som stadfästes under centralhospitalets tidigare historia. Förhållandena var dock inte statiska och det skedde samtidigt en utveckling inom flera områden. Då det gällde bedömning av vad som skulle uppfattas som friskt respektive sinnessjukt ledde utveckling fram till ett mer homogent förfarande där läkare och präster i kombination med varandra i högst utsträckning kom att dra gränserna för det normala. Bilden av det normala förändrades inte utan slöt upp bakom de lutherskt kristna och patriarkala människoideal som även varit rådande under George Engströms tid som överläkare. Dessa ideal i kombination med läkares och prästers erfarenheter och kunskaper, grundad på den samtida forskningen kring sinnessjukdomarnas orsaker, användes som utgångspunkt då man motiveerade intagningarna vid centralhospitalet. Denna forskning grundades liksom tidigare inte på någon vetenskaplig grund utan byggde till stora delar vidare på en blandning av den hippokratiska och platoniska medicinen. Om sinnessjukdomarnas verkliga orsaker visste man ännu mycket lite. I de allra flesta fall var grundmotiven för ett omhändertagande rent praktiska men jag har också visat det fanns undantag från denna linje. Det verkar i dessa fall ha handlat om personer som trots att de ansågs friska på något sätt avvek från de samhälleliga strukturerna i så hög grad att en intagning på centralhospitalet ansågs befogad.

Könstillhörighet tycks i vissa fall ha påverkat såväl intagningen som diagnostiseringen. Det verkar ibland ha funnits biologiska och demografiska orsaker till detta medan det i andra fall verkar ha handlat om påverkan från socialt förankrade förväntningar kopplade till könstillhörigheten. Detsamma gäller för klasstillhörigheten vilken förutom de ovan beskrivna sociala förväntningarna kan ha påverkats av skillnaden i levnadsförhållanden mellan de olika sociala kategorierna. Undersökningen visar också att det fanns stora skillnader mellan de humanistiska ideal och förhållningssätt som tecknas i verksamhetens styrdokument och den praktiska verklighetens ofta bryska behandlingsmetoder.

Trots att många behandlingsmetoder kan tyckas omänskliga, vilket de säkerligen också var, användes dessa utifrån en övertygelse att det man gjorde var för patienternas eget bästa. Om man betänker den rådande kontexten och läkarnas framtidsutsikter blir denna grupps handlande logiskt. Detta hindrar naturligtvis inte att man på ett personligt plan låter sig förfäras över det som beskrivs. Även om alla tider är beroende av de mekanismer som styr vår syn på det avvikande blir utfallet olika från fall till fall beroende på den rådande tidsandan och kontexten. Vår tid präglas av en vilja att, åtminstone till det yttre, integrera de psykiskt sjuka i samhället. Eget boende, med varierande grader av stöd, ses som en väg till det goda livet för denna så utsatta grupp. Hur detta överensstämmer med verkligheten kan diskuteras, eftersom många psykiskt sjuka har svårt att klara av ett eget boende. Att leva i samhället leder inte automatiskt till att man börjar leva med samhället. Den stora andelen sinnessjuka bland vårt lands hemlösa utgör ett talande exempel på detta. Är inte detta ett exempel på vår tids etiska luckor i omsorgen av samhällets svaga? Det vore spännande att veta hur kommande tiders historiker kommer att beskriva detta.

Sara Persdotter var 41 år då hon skrevs ut från centralhospitalet. Hon hade då tillbragt fjorton år innanför centralhospitalets grindar. Hon svarade aldrig på läkarnas behandlingsmetoder. Istället gled hon allt djupare ned i sitt melankoliska tillstånd. Hennes beteende tycks med tiden ha blivit allt besynnerligare och under sin tid på hospitalet kom hon att föras med flera olika diagnoser. Journalerna vittnar om hur hon kom att genomleva ett liv med tung medicinering och smärtsamma behandlingsmetoder. Då hon skrevs ut var det i egenskap av obotlig. Om det fanns någon som väntade på henne eller om det var till hemsöknens fattigstuga hon skulle röjer inte journalerna...

Socialhistoria i Linköping

Publicerad av Temainstitutionen
Enheten för historia
Linköpings universitet
www.liu.se/tema/history/

Ansvarig utgivare: Lasse Kvarnström
Redaktör: Staffan Förhammar
Grafisk formgivning: Peter Berkesand

För beställning kontakta Tara Asadi, Institutionen för Tema, Enheten för historia, Linköpings universitet. Tel. 013-28 23 99 eller e-post: tahas@tema.liu.se.

1. **Annika Sandén.** Handlingsnormer och rättskipning i det tidigmoderna Vadstena.
Kent Waltersson. Från mammas husmanskost till social ingenjörskonst. Debatten om fria skolmåltider under 1930- och 1940-talet i Sverige.
2. **Eva Blomberg, Björn Horgby, Lasse Kvarnström (red).** *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark.*
3. **Anita Andersson.** Far gifter sig. Individ, struktur och föräldradeprivation i Åtvids och Skeda socken 1848–1864. **Stina Backman.** Från svartvitt allvar till färgglad folklighet.
4. **Staffan Bengtsson.** Den identitetsskapande representationsfrågan. En studie av 1900-talets representationsforskning samt resonemang kring en ny möjlig anstalts.
Cecilia Åsberg. Från kvinnohistoria till genushistoria? En undersökning av begrepp och teori inom feministisk vetenskapsdiskurs från 1985–1995.
5. **Lasse Kvarnström och Svante Kolsgård.** Att skriva uppsats – handbok för uppsatsskrivande i historia.
6. **Lasse Kvarnström.** Historia i Linköping.
7. **Charlotta Ekman.** Geometrisk jordebuk över Ödeshögs socken 1639–41. Rumsliga föreställningar speglade i en karta. **Sofia Seifarth.** Den ovissa morgondagen. En undersökning av arbetarfamiljers utsatthet i Norrköping under perioden 1900–1910.
8. **Greger Karlsson.** Dwänga giftse mä piga å piga mä dwänga.
9. Kommunal demokrati. En fråga om ledarskap och/eller medborgerligt inflytande.
Konferensrapport.
10. **Niclas Andrén.** Maktresurser och hegemoni. En redogörelse för maktkampen mellan socialdemokrater och kommunister inom Metallindustriarbetareförbundet avdelning 12 i Norrköping 1960–1972. **Astrid Laurin.** ”Fördomar, vidskepelse och enfald.” En un-

dersökning av spädbarnsdödligheten samt amningens och spädbarnsvårdens inverkan på denna i delar av Distriktsläkarens i Åtvidabergs distrikt och Tjusts provinsialläkar-distrikt under åren 1860–1880.

11. **Thom Axelsson.** Själv-mord i teorin. En analys av olika forskares tolkning av självmord. **Mats Brusman.** Nätverk – ett användbart historiskt perspektiv?
12. **Svante Kolsgård, Lasse Kvarnström och Lars Strömbäck.** Att skriva uppsats. Handbok för uppsatsskrivande i historia.
13. **Mathias Forsberg.** Normadiekampanjen – En studie av striderna i Normandie 6 juni–25 augusti 1944. **Artur Szulc.** ”Udermänniskor”
14. **Sofia Gustafsson.** Mentalitetsforskning i Sverige. **Viktoria Nygren.** Sjukdom som social konstruktion. En analys av olika socialkonstruktivistiska perspektiv i medicinhistorisk forskning. **Johan Dietrichson.** Mansforskning. En begrepps- och teoridiskussion.
15. **Sven Hellström.** Sjuktransporter från Norra Finland 1941–1943. Humanitär hjälp och realpolitik.
16. **Cecilia Ahlqvist.** Att fostra och forma en kommande generations svenskar. Folkskolans Barntidning 1892–1914. **Björn Ivarsson Lilieblad.** I vansinnets gränsland. En studie av de normativa gränsdragningarna vid Vadstena centralhospital 1849–1858.

Besök gärna vår hemsida och sök i uppsatsdatabasen på adress <http://www.liu.se/tema/history/>, välj Sök i uppsatsdatabasen.